

‘Mijn en dijn’

Het verschil tussen ‘mijn en dijn’, tussen wat van mij is en wat jou, is fundamenteel voor de samenleving. Eigendom is vanzelfsprekend. We laten onze fiets niet zomaar stelen. De wet beschermt ons recht op ons eigendom.

Dat lijkt een simpele waarheid maar dat is het toch niet want de werkelijkheid is ruimer dan het recht. De ene mens is meer op bezit dan de andere. Dat uit zich bij uitlenen van dingen, overleg over een schutting tussen twee tuinen en afdingen bij een aankoop. De ene mens zit meer op zijn geld dan de andere. Dat kan door omstandigheden komen (een ernstig ziek kind, bijvoorbeeld) maar ook door karakter. De één spaart meer, een ander geeft meer weg. Het recht op eigendom is een wettelijk beginsel, maar in de geleefde werkelijkheid lopen onze belevingen, gedragingen en opvattingen wijd uiteen.

Levensbeschouwing

In deze verschillende ‘omgang’ met bezit speelt mee hoe iemand tegen ‘het leven’ aankijkt, dat wil zeggen hoe iemand denkt over zichzelf te midden van andere mensen. Als je gelooft dat iedereen voor zichzelf moet zorgen, omdat de anderen je uiteindelijk toch niet zullen helpen, is ‘van mij’ en ‘van jou’ iets anders dan wanneer je je realiseert dat we samen de samenleving opbouwen en ‘mijn bezit’ niet bestaat zonder wat anderen vroeger hebben gepresteerd en wat anderen nu doen: mijn bezit zou alle waarde verliezen als er geen andere mensen zouden zijn. Mensen kijken niet hetzelfde tegen ‘het leven’ aan; ze hebben uiteenlopende ideeën over de verantwoordelijkheid voor anderen; en ze vinden het wel of niet belangrijk dat iemand meer heeft dan zichzelf—of minder. Dit zijn levensbeschouwelijke verschillen, die het denken en het gedrag van mensen beïnvloeden. Levensbeschouwing is immers: het geheel van de waarden en normen dat iemands leven richting geeft. Levensbeschouwingen leveren visies op mens-zijn over: visies op het leven van mensen in de grote samenleving. De relatie van jezelf met de ander behoort tot de kern van elke levensbeschouwing. Wat is je verantwoordelijkheid voor de ander? Voor welke ander: je vrienden of ook mensen die je niet kent? Bezit kan niet gedacht worden zonder confrontatie met het tegendeel, armoede. Is bezit zuiver persoonlijk of wordt het gedeeld, herverdeeld, wordt ervan weggegeven? ‘Bezit’ staat niet op zichzelf en is niet alleen een economisch en juridisch gegeven. De idee en praktijk van ‘bezit’ maakt deel uit van heel de cultuur.

Solidariteit bij wet

Nederland kent wettelijke regelingen voor solidariteit: niet ieder voor zich, maar wie meer verdient betaalt meer mee voor groepen mensen die dat nodig hebben. Omdat we het niet in handen krijgen, beschouwen de meesten van ons dat niet eens als hun bezit. Die regelingen berusten op gedeelde idealen van de meerderheid in het parlement zoals: ‘de sterkste schouders betalen’ de zwaarste lasten’ en ‘wie meer aankan dan anderen, moet zijn gaven aanwenden om mensen die minder kunnen, te helpen om de samenleving op te bouwen’. Dit betekent dat de volksvertegenwoordiging van het Nederlandse volk in meerderheid vindt dat jouw bezit niet alleen voor jezelf is. Je moet delen met anderen. Dit soort regelingen, in ons stukje Europa, zijn uniek in de wereld. Het nadeel van goede solidariteitsregelingen is dat de staat nauwkeurig moet toezien wie tot dit solidariteitssysteem wordt toegelaten en wie niet en wie terecht een uitkering ontvangt en wie niet—met alle discussies over toelating van vreemdelingen.

De kostenbeheersing van dit unieke systeem is lastig en naargeestig maar onvermijdelijk. De financiële crisis en de werkloosheid die onze landen plagen, maken dat de overheid enorm op deze

solidariteitsregelingen gaat bezuinigen. Maar waarom hadden we ze eigenlijk? Waarom zou de staat iemand een deel van diens geld afpakken om het aan een ander te geven?

Drie visies en eigendom volgens de wet

Hieronder worden de visies van drie religies op bezit onderzocht: jodendom, christendom en islam, waarbij er vanuit het jodendom twee artikelen zijn. De bijdragen zijn op verschillende manier opgebouwd maar de uitkomsten komen in belangrijke mate overeen. De vijfde bijdrage beschrijft de wettelijke visie op bezit: de staat is neutraal, steunt via het belastingstelsel de armen maar heeft geen levensbeschouwelijke visie op bezit. De godsdienstvrijheid verbiedt de staat om religieuze visies uit te dragen. Op de achtergrond van de wet- en regelgeving staan levensbeschouwingen die solidariteit al dan niet ondersteunen. Als veel burgers hun bezit niet alleen voor zichzelf willen houden en meer verantwoordelijkheid voor anderen nemen, gaan de uitkeringen omhoog maar als iedereen voor zichzelf leeft, dan gaan ze omlaag. De politiek weerspiegelt hoe mensen tegen hun bezit (en ‘de ander’) aankijken.

Behalve de bijdrage van rabbijn Evers, zijn deze artikelen eerder verschenen in “Begrip moslims en christenen”, jaargang 39 nr. 1.¹ De artikelen in Begrip waren een bewerking van de bijdragen op een symposium over “bezit in de Abrahamitische godsdiensten” op 9 februari 2012 op de Vrije Universiteit te Amsterdam, georganiseerd door de Beraadsgroep Interreligieuze Ontmoeting van de Raad van Kerken en het Studentenplatform dialogoog@vu.nl.

Hieronder zijn de volgende artikelen te vinden:

- 1. Bezit in het jodendom, Albert Ringer**
- 2. Verbeter de wereld, begin bij jezelf; een joodse visie op bezit, Raphael Evers**
- 3. Bezit door christelijke ogen, Eduard Kimman**
- 4. Is individueel eigendom in de islam een absoluut recht? Marzouk Aulad Abdellah**
- 5. De religies en het recht ter zaken van bezit, Tymen van der Ploeg**
- 6. Drie religies, één visie, Klaas van der Kamp**
- 7. Tot slot**

---

¹ Zie ook: www.begripmoslimschristenen.jouwweb.nl.

1. Bezit in het jodendom

Albert Ringer is krijgsmachtrabbin, gezonden door het Nederlands Verbond voor Progressief Jodendom. Daarnaast is hij rabbijn van de Liberaal Joodse Gemeente Rotterdam.

Er zijn vier soorten mensen, degenen die zeggen:
“Wat van mij is, is van mij, wat van jou is, is van jou”:
dit is het kenmerk van gemiddelde mens,
maar sommigen zeggen: het kenmerk van Sodom;
“Wat van mij is, is van jou, wat van jou is, is van mij”
de onwetende mens;
“Wat van mij is, is van jou, wat van jou is, is van jou”
een heilige;
“Wat van mij is, is van mij, wat van jou is, is van mij”
een misdadiger. (Misjna Awot 5:10)

Bezit: hoe je ermee omgaat

De materiële wereld, zoals ons al snel in het scheppingsverhaal wordt medegedeeld, is in wezen goed. Wie daar op een correcte manier mee om gaat, beweegt zich binnen de lijnen van wat in de Joodse traditie als juist wordt gezien. Jodendom vraagt niet van ons dat wij leven als een heilige, slechts dat wij leven als een mens. Dat geldt voor allerlei gebieden van het leven, in de relatie tot God en in die tot de medemens. Ook de gedachten over bezit, zowel van grond als van goederen, worden gerelateerd aan dit idee.

Bezit op zich is niet positief of negatief. Het is niet zo dat rijkdom per se corrumpeert of dat de arme een beter uitgangspunt heeft dan de rijke wanneer het gaat om het verkrijgen van het hoogste goed. Evenmin is het tegendeel in het jodendom een aanvaarde gedachte. Materiële welvaart is geen teken dat men rechtvaardig handelt in de ogen van God. Tsedaka, de verplichting om de arme te steunen, rust op iedereen, ongeacht de persoonlijke welvaart. Wie meer bezit, is tot meer verplicht.

De Joodse traditie kent van oudsher alleen natuurlijke personen, geen rechtspersonen. Net zoals in het westerse rechtssysteem, wordt het bezit van materiële goederen of grond in het jodendom gewoonlijk gezien als een absoluut gegeven. Roerende of onroerende goederen zijn het eigendom van een individu en kunnen niet zomaar worden overgedragen op een ander. Eigendomsrecht kan alleen overgedragen worden als ook de bewuste intentie bestaat om dat te doen en deze intentie moet zowel bij de oorspronkelijke als de nieuwe eigenaar aanwezig zijn. Bij het kopen of verkopen van een goed, moet het voorwerp ook daadwerkelijk overgedragen worden. Wanneer dat om praktische redenen niet kan, wordt het goed symbolisch overgedragen, bijvoorbeeld door een zakdoek aan de andere handelspartij te geven. Grond wordt ‘in bezit genomen’ door er omheen te lopen. Een speciaal geval zijn goederen zonder duidelijke eigenaar. Wanneer je bijvoorbeeld een voorwerp vindt dat verloren is

en dat niet identificeerbaar is (een geldstuk op de markt bijvoorbeeld) kun je er van uitgaan dat de eigenaar de hoop heeft opgegeven om het terug te vinden. Iets dat eigenaarloos is geworden heet *hëfkèr*, in de termen van de Talmoed.

Op deze regel zijn echter verschillende uitzonderingen, zoals de mogelijkheid die een Joods gerechtshof (een *Bét Din*) heeft om bezit aan iemand te ontnemen maar ook (en misschien wel op de eerste plaats) het recht van de arme op bepaalde delen van de landbouwopbrengst en op *tsedaka*, barmhartigheid.

Tegenwoordig is de rol van het Joodse gerechtshof in de westerse wereld zeer beperkt. Het *Bét Din*, waarin ik als één van de rabbijnen van het Nederlands Verbond voor Progressief Jodendom zitting heb, heeft vooral een taak in het proces van de *Gioer*, wanneer mensen te kennen geven joods te willen worden. Jodendom kent de mogelijkheid om te scheiden; ook echtscheidingen naar joods recht worden door ons *Bét Din* afgehandeld. In het verleden echter, in het Nederland vóór de gelijkberechtiging, die in de Napoleontische tijd tot stand kwam, werd van het joodse gerechtshof ook verwacht dat het uitspraken deed in zaken van burgerlijk recht. Volgens de wetten zoals die in de Talmoed worden beschreven en die in het verleden werden toegepast, kan een *Bét Din* bezit onteigenen, *hëfkèr* maken en aan een ander toewijzen (*Jewamot* 89b). Dat kan bijvoorbeeld gebeuren wanneer een onrecht moet worden goedge maakt, wanneer een schuld moet worden betaald (*Gitin* 36b) of in bepaalde, onduidelijke erfrecht kwesties. Nog steeds wordt in bepaalde kringen wel een beroep gedaan op een *Bét Din* om te bemiddelen in zakelijke geschillen, echter alleen wanneer de belanghebbenden het daarmee eens zijn.

Hulp aan armen

Zorg voor de armen, in eerste instantie in de eigen omgeving, in tweede instantie elders, is een belangrijk gegeven in het jodendom. Tegenwoordig spreken wij over *tsedaka*, als een containerbegrip. De Tora en de latere joodse traditie onderscheiden namelijk verschillende systemen van ondersteuning van de armen.

De basisbetekenis van het woord *tsedaka* is ‘sociale rechtvaardigheid’. In de Bijbel komt het woord vaak voor in de omgeving van *misjpat* (recht), zoals in *Jesaja* 9: 7, waar over het toekomstige herstel van de troon van David wordt gezegd dat deze wordt gevestigd ‘in recht (be-*misjpat*) en gerechtigheid (bi-*tsedaka*), van nu tot aan de eeuwigheid’. Een rechtvaardige koning is in de Bijbel een koning die opkomt voor de rechten van de armen en zorgt dat zij niet onderdrukt worden door de rijken en machtigen. In na-Bijbelse tijd is het woord in de eerste plaats begrepen als armenzorg.

Armenzorg is in het jodendom niet een uit emotie voortkomende daad van liefde, maar een intermenselijke, sociale verplichting. Ieder mens is verplicht een deel van zijn bezit af te staan voor de ondersteuning van de armen. Vaak wordt dat uitgedrukt door te zeggen dat een deel van je bezit al eigendom is van de arme. Het past niet de arme te weerhouden van zijn recht om zijn deel op te eisen. *Mosjé Alshich* (gest. na 1593) brengt dat onder woorden in zijn commentaar op *Wajikra* [Leviticus] 19: 9. In dat vers van Tora worden wij opgeroepen om niet tot de hoek van het veld te oogsten, maar het gewas in de hoeken te laten staan. *Mosjé Alshich* voert in zijn commentaar God als het ware sprekend in:

“Denk niet dat je de arme geeft van je eigen bezit of dat ik hem brood heb onthouden, zoals ik het jou heb gegeven, omdat ik hem niet liefheb. Hij is ook mijn kind, net zo als jij. Echter, hij heeft zijn deel gekregen tussen dat van jou en jij bent het waard om mijn wil uit te voeren om hem zijn deel te geven, uit jouw hand.”

In de Talmoed en Midrasjim staan zeer veel voorbeelden over de manier waarop tzedaka gegeven zou moeten worden. Daarbij staan niet alleen de materiële behoeften van de armen, maar ook de behoefte om hun eigenwaarde in tact te laten centraal. Maimonides (gest. 1204) geeft in zijn Misjné Tora (hfdst 10) een systematische opsomming van de regels van de Talmoed. Ik noem zijn ranglijst van waarden, tegenwoordig vaak geciteerd.

Voor Maimonides is de hoogste vorm van het geven van tzedaka de vorm waarin de arme de

mogelijkheid wordt geboden een eigen inkomen te verwerven, bijvoorbeeld door de persoon een rentevrije lening te geven of hem of haar te helpen een bedrijf te stichten.

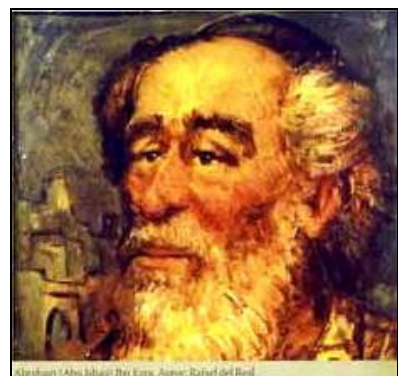
De daaropvolgende vorm is die, waarbij noch de gever, noch de ontvanger van elkaar weten. Mogelijk spreekt de helderheid van de lijst ons, moderne mensen, aan. Ik denk echter ook wel dat de anonimiteit die Maimonides als een goede eigenschap benoemt, ons goed uitkomt. Geconfronteerd worden met de werkelijke behoefte van de arme of dakloze kan soms schokkend zijn en

ons dwingen uit onze ‘comfort zone’ te komen. Misschien is het daarom dat de Talmoed op veel plaatsen van ons vraagt om tzedaka te geven met een vriendelijke blik, of in de woorden van Mosjé Alshich, uit onze eigen hand.

De ziel stelen

Iedereen waarvan de auto is opengebroken of de fiets is gestolen (wie is dat nooit overkomen?) weet dat diefstal meer is dan alleen maar het wegnemen van bezit. Naast het simpele feit van de diefstal is er ook de schade en het ongerief dat dit met zich mee brengt. Tot de schade behoort ook de onmeetbare immateriële schade, het geschonden vertrouwen in de medemens en de eigen veiligheid. Dat geldt des te meer wanneer de diefstal heeft plaatsgevonden uit je eigen woning, de plaats waar je hoopt jezelf bij uitstek veilig te kunnen voelen, of gepaard is gegaan met geweld en schending van je lichaam. Het is daarom niet verwonderlijk dat diefstal in de Tien Woorden is opgenomen in een reeks van zaken die, op het eerste gezicht, veel ernstiger lijken. Sjemot [Exodus] 20:13 zegt: ‘Moord niet, pleeg geen overspel, steel niet, je zult geen valse getuigenis afleggen tegen je naaste’. Ibn Ezra (gest. 1164) laat in zijn commentaar heel mooi het verband tussen deze woorden zien:

“Steel niet: diefstal van goederen in het verborgene. Er is ook diefstal die de dood tot gevolg heeft, zoals het stelen van de ziel, of het nu om een klein kind gaat of om iemand met woorden belachelijk maken. Bij het stelen van goederen, of het nu in het openbaar gebeurt of niet, of bijvoorbeeld door oplichting met een telling, of met maten of gewichten. En dit Woord heeft zelfs betrekking op degene die het hart van een ander steelt, zoals Awsjalom [Absalom] deed.”

Ibn Ezra verkent in zijn woorden de grenzen van het stelen. Kidnapping, het ste-len van een menselijke ziel, leidt tot onnoemelijk verdriet en maar al te vaak tot de dood. In de Joodse traditie wordt kwaadsprekerij, die iemands leven kan te-kenen, zeer sterk afgekeurd. Het wordt vaak vergeleken met een vorm van moord. Ibn Ezra benoemt het hier als het belachelijk maken van iemand en brengt daarmee op prachtige wijze vals getuigenis in verband met diefstal.

De Misjna (Sota 1:8) zegt van Awsjalom dat hij het hart van David, het hart van het Bét Din en het hart van het volk heeft gestolen. In de laatste zin vergroot Ibn Ezra de reikwijdte van het begrip diefstal. Met de verwijzing naar Awsjalom, valt ook 'populistische' machtspolitiek (2 Samuel 15: 6) eronder. Awsjalom eigende zich de concubines van zijn vader toe, wat Ibn Ezra de gelegenheid geeft een verband te leggen tussen diefstal en overspel.

In Dewarim [Deuteronomium] 25: 13, 14 wordt specifiek gesproken over iemand die verschillende gewichts- of inhoudsmaten heeft. Degene die zijn naaste op die manier oplicht, wordt een gruwel voor de Eeuwige genoemd. Uit de termen die de Tora gebruikt spreekt een agrarische wereld waarin landbouwproducten lokaal worden verhandeld. In de wereld waarin Ibn Ezra leefde, was internationale handel al van veel meer belang. Van Ibn Ezra is bekend dat hij veel heeft gereisd, door Frankrijk, Italië en Engeland. Hij had een uitgebreide kennis van taal en grammatica, maar ook van wiskunde. Ibn Ezra is een van de eersten die het digitale systeem van tellen en rekenen beschrijft en behoort tot de eersten die deze techniek van rekenen in Europa introduceerden². Ibn Ezra verwijst in het commentaar expliciet naar diefstal op een onzichtbare manier, diefstal door tellen en rekenen. Onzichtbare diefstal door financiële malversaties of door oplichterij lijkt zo, tussen de verschillende andere zaken die Ibn Ezra benoemt, tamelijk onschuldige witteboordencriminaliteit. Maar juist het verband dat hij in de tekst legt met moord en vals getuigenis, geeft aan hoe verwerpelijk deze overtredingen volgens de traditie zijn.

Ook in andere teksten wordt de ernst van roof benadrukt. Zo wordt R. Jochanan in de Talmoed (Baba Kama 119a) geciteerd wanneer hij zegt: Iemand die zijn naaste berooft, zelfs ter waarde van een proeta (een klein muntje), steelt diens ziel al, zoals er geschreven staat: 'Zo zijn de paden van hen die op winstbejag uit zijn: het ontnemt haar bezitters het leven' (sc. in Mishlé [Spreuken] 1:19).

Werken en studeren

Studie van de Joodse traditie is een religieuze plicht, vergelijkbaar of zelfs be-langrijker dan gebed. Echter, in de Joodse traditionele teksten wordt op verschil-lende plaatsen benadrukt dat een leven van louter contemplatie niet als ideaal wordt gezien. Het ideaal, zoals dat op verschillende plaatsen wordt verwoord, is een leven waarin wordt gewerkt en gestudeerd. Werken is nodig om jezelf in leven te houden, maar niet zo dat er geen tijd over is om te studeren. Er moet een vast ritme zijn in iemands studie, maar niet zo dat er geen tijd overblijft om te werken. Wie leeft van de gelden van de gemeenschap, is als iemand die van zijn omgeving steelt. Om ook in dit geval de Talmoed (Berachot 8a) te citeren:

R. Chia de zoon van Ammi zei verder in de naam van Ula:

'Iemand die leeft van het werk [van zijn handen] is groter dan iemand die God vreest [maar op anderen een beroep doet voor ondersteuning]. Want over degene die God vreest staat geschreven: 'Gelukkig is degene die de Eeuwige vreest' (Ps. 112: 1). Maar over degene die van zijn werk leeft, staat geschreven: 'Want je zult eten van de inspanning van je handen, ge-lukkig zul je zijn en het zal je goed gaan' (Ps. 128: 2). 'Gelukkig' in deze wereld; 'En het zal je goed gaan' in de komende. Maar over degene die [alleen] God vreest, staat niet dat het goed zal gaan'.

Wijsheid in de Joodse traditie is niet gebonden aan rijkdom of armoede. De wijze kan rijk zijn, de wijze kan arm zijn. Jehoeda haNasi, (Jehoeda de Vorst), was een rijk man, in zijn tijd de politieke leider en vertegenwoordiger van het Joodse volk aan het Romeinse hof. Jehoeda haNasi leefde rond het jaar 200 en geldt als de samensteller van de Misjna. Volgens de traditie was hij een verre afstammeling van Koning David. In de Misjna worden de meningen van verschillende rabbijnen uit de

---

² Shlomo Sela, *Abraham Ibn Ezra and the Rise of Medieval Hebrew Science*, Leiden 2003, 19vv

omgeving van Rabbi Jehoeda haNassi weergegeven. Degene wiens mening het vaakst expliciet wordt geciteerd is een andere Rabbi Jehoeda, Rabbi Jehoeda bar Ilaj. Deze Rabbi Jehoeda was zo arm dat zijn vrouw en hij niet samen de deur uit konden gaan omdat zij samen maar één mantel bezaten. Zijn mening wordt vaak (maar niet alléén) gegeven in een context die met armoede te maken heeft. Van beide Jehoeda's zijn de woorden in de Misjna overgeleverd, ze staan er naast elkaar en worden precies even vaak gelezen en bestudeerd.

Verantwoordelijkheid voor de wereld

Zoals gezegd heeft bezit in het jodendom geen intrinsieke positieve betekenis, noch een intrinsieke negatieve waarde. Evenzo als de geestelijke wereld, is de materiële wereld deel van het door God geschapen universum. De materiële wereld is daardoor van oorsprong goed. In de woorden van de psalmist: De hemel is de hemel van de Eeuwige, maar de wereld heeft hij aan de mensen gegeven' (Psalm 115: 16). Het onderscheid tussen goed en kwaad ligt niet tussen materie of geest, maar besloten in het handelen van mensen. Het is aan ons om met de wereld op de juiste manier om te gaan, zo dat ze alle mensen, alle Bné Adam 'Kinderen van Adam' toekomt.

2. Verbeter de wereld, begin bij jezelf: een joodse visie op bezit

Raphael Evers is rabbijn van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap. Daarnaast is hij rector van het Nederlands-Israëlitisch Seminarium.

Ethicus Gerrit Manenschijn is mij al voor geweest. Deze emeritus hoogleraar ethiek merkt in zijn boek 'Religie terug van even weggeweest' op, dat het lukraak aanhalen van Bijbelteksten om kritiek te leveren op de huidige gang van zaken in de economie onzinnig is³. Hij onderbouwt deze stelling met tal van (onzinnige) voorbeelden.

Toch gaat het zowel in de theologie als in de economie om een en dezelfde wereld. Preciezer gaat het om de fundamentele bestaansvoorwaarden van mens, dier en milieu. Economie en theologie sporen gelijk in de wens van zorgvuldig beheer van vitale bestaansvoorwaarden van heel de geschapen werkelijkheid. Dat is zeker juist maar in het Jodendom gaat het ons steeds om de precieze invulling van de dagelijkse praktijk in G's wereld. Die kon ik bij Manenschijn niet duidelijk vinden.

Alle mogelijke wetenschappelijke theorieën, invalshoeken en oorzaken van de crisis worden reeds in de seculiere bronnen vermeld. Ik wil een totaal andere weg inslaan. Ik wil u via de omweg van een typisch Joodse benadering van het aardse reilen en zeilen vanuit een puur religieus perspectief inwijden in zeer fundamentele vragen, die iedere homo economicus zich vroeg of laat ook zal stellen.

³ Gerrit Manenschijn, *Religie van even teruggeweest*, Meinema, Zoetermeer, 2008

En mijn gebed luidt, dat allen hieruit nieuwe inspiratie mogen putten. Want bezit is een bron van genoeg maar ook groot ongenoeg, jaloezie en afgunst.

I. INLEIDING

De schriftelijke en mondelinge traditie

Het Jodendom geeft in de Schriftelijke en Mondelinge traditie aanwijzingen, regels en ideeën over omgang met bezit en territorium. Omgang met materieel bezit neemt een uiterst belangrijke plaats in in de Joodse bronnen.

De Joodse traditie houdt zich met dit onderwerp op tal van terreinen bezig: civiel recht, burendrecht, zakenrecht, intellectueel eigendom, arbeidsrecht, familierecht, oorlogsrecht, sociaal recht, economisch recht en voorschriften voor sociale voorzieningen en algemene welvaart. Het begrip bezit speelt hierbij een centrale rol.

De onderwerpen, die in de rijke (post-) Talmoedische literatuur aan de orde komen zijn legio. Ik doe een willekeurige greep: bewaargeving, diefstal en fraude, vertegenwoordiging, controle van de markt, handelsbeperkingen, minimum-loon, woekerwinst, arbeidersrecht, wetgeving tegen misleiding, handel met voorkennis, voorschriften tegen misbruik van monopolie en kartelvorming, rechten van (krijgs-)gevangenen, gemeentelijke armenzorg en zorg voor reizigers, bankieren en rente-heffing, auteursrechten en maatregelen ter bevordering van (volledige) werkgelegenheid, faire belastingheffing, stadsplanning, openbare gezondheidszorg, recht op openbaar onderwijs etc etc.

Verheffing

Het Jodendom erkent 'natuurlijke' driften of fundamentele neigingen. Het Jodendom verwerpt ontkenning van deze neigingen maar probeert deze neigingen en driften op een hoger plan te brengen. De terminus technicus voor dit streven is in het Jodendom 'awoda', wat letterlijk dienst - aan het Opperwezen - betekent. Tegelijkertijd betekent awoda bewerking en veredeling van de natuurlijke of fundamentele menselijke neigingen, sublimering. Het Jodendom daagt de mens tot deze verheven taak uit en begeleidt dit proces van verheffing.

De Tora gaat uit van privé-bezit. Eigendom en bezit als zodanig zijn niet 'vies', tenzij hiervan misbruik wordt gemaakt.

Het verheffen van de bezitsdrang naar een hoger plan is hierbij de primaire doelstelling. Dit is terug te vinden in de geest, die alle bepalingen, richtlijnen en ideeën over armoede, rijkdom, bezit en winst ademen.

Kapitalistisch of socialistisch?

Velen stellen een fundamentele vraag: is het Jodendom socialistisch of kapitalistisch? Op Jom Kippoer van het 50^e Joweel- of Jubeljaar gaan alle onroerende goederen terug naar hun oorspronkelijke eigenaars. Die waren hun landerijen kwijt. Vanuit die optiek koestert de Tora nivelleringsmotieven en eerlijke verdeling van beschikbare goederen. Aan de andere kant krijgt de oorspronkelijke kapitalist zijn kapitaalgoederen terug!

De Tora is een systeem op zich en laat zich niet meeslepen in verkiezingslogans of man-made filosofieën. De Tora is zichzelf genoeg en hoeft niet te spiegelen aan de wensen van de mensen.

Natuurlijk heeft iedereen zijn privé-verklaringen, waarmee hij of zij G'ds woord meent te kunnen begrijpen. Maar uiteindelijk is de Tora geen sociaal-economisch handboek. De Tora heeft eeuwigheidswaarde en laat zich nooit uitpuittend verklaren naar de waan de dag.

De paradoxale mens

De drang naar bezit is een fundamentele menselijke eigenschap of neiging. Binnen het Jodendom worden globaal twee neigingen onderscheiden, de 'jetser hara' - letterlijk de slechte neiging - die de mens naar het aardse trekt en de 'jetser hatov' - letterlijk de goede neiging - die de mens naar het Boven aardse, het verhevener en spirituele doet verlangen.

Lichaam en ziel

Het Jodendom beziet de mens als een paradoxale combinatie van lichaam en ziel. Het samengaan van beide - lichaam en geest, die zo vaak als tegengestelde scheppingen worden beschouwd - wordt binnen het Jodendom als iets wonderlijks ervaren, dat het specifieke en bijzondere van het menszijn bevestigt.

Aan de ene kant heeft de mens trekken van deze wereld in zich, zoals deze ook in planten en dieren zijn waar te nemen - 's mensens lichamelijke en zijn lagere driften -, terwijl hij aan de andere kant, door middel van de hogere vormen van zijn ziel tot verhevener werelden behoort.

Daardoor vormt hij de enige mogelijke verbinding tussen beide. Het duale karakter van de mens wordt - om een uitspraak van de Chagamiem (Talmoed geleerden) aan te halen binnen het Jodendom als volgt omschreven en aangevoeld:

'In drie opzichten lijkt de mens op een engel en in drie opzichten op een dier; in drie aspecten lijkt hij op een engel omdat hij verstand heeft als een engel, rechtop loopt als een engel en kan praten als een engel. In drie opzichten lijkt de mens echter ook op een dier, want hij eet en drinkt als een dier, plant zich voort als een dier en scheidt de onbruikbare bestanddelen van zijn voedsel uit als een dier (B.T. Chagiga 16a).

Hoofd in de hemel

Dit 'dubbele' in het menselijke karakter blijkt ook uit de uiterlijke gestalte van de mens. De dode stof bevindt zich in de aarde. De flora staat met zijn wortels in de aarde, zuigt hier levenskracht uit op stijgt naar boven. De volgende levensvorm, de fauna, maakt van de voorafgaande categorieën gebruik maar staat met zijn kop naar de aarde gericht. De mens vormt de verbinding tussen hemel en aarde. Met onze voeten staan wij op de aarde maar met ons hoofd zijn wij op Hoger gericht als teken van onze spiritualiteit. Wij gaan zowel met de Hemel als met de aarde om. De combinatie vormt de uiteindelijke bestemming van de schepping.

De zin van het aardse leven

Teneinde zowel de Hemel als de aarde tot hun uiteindelijke bestemming te brengen, kreeg de mens een ziel. De G'ddelijkheid van de menselijke ziel komt in de volgende Talmoedische uitspraak, waarin een vergelijking wordt getrokken tussen deze microkosmische grootheid en de Schepper van de macrokosmos: Hoe is het bij G'd? Hij vult het gehele heelal; zo ook vult de nesjama (de menselijke ziel) het gehele lichaam. Hoe is het bij G'd? Hij ziet maar kan niet waargenomen worden; zo ook ziet de nesjama maar kan zij niet gezien worden. Hoe is het bij G'd? Hij voedt en onderhoudt de gehele wereld; zo ook voedt de ziel het lichaam en houdt het lichaam in stand. Hoe is het bij G'd? Hij is tahir (rein); zo ook is de nesjama rein. Hoe is het bij G'd? Hij is voor de (gemiddelde) mens nauwelijks

herkenbaar (in zijn wereld); zo ook is de nesjama (voor de meeste mensen) een ongrijpbaar geheel (B.T. Berachot 10a).

Alle zielen werden gelijk met de gehele schepping geschapen en wachten in het Gan-Eden, het Paradijs, tot zij in de materiele wereld kunnen afdalen in het lichaam van een mens. Want hoewel zij het aangenaam vinden steeds bij G'd te zijn en een aandeel in de G'ddelijkheid te hebben, hebben zij daarvoor niets gedaan. Men schaamt zich voor dit onverdeelde genot omdat er niet voor is gewerkt.

Beproevingen

De ziel wil daarom blootgesteld worden aan de beproevingen van het menselijk leven hier op aarde om op zijn aanwezigheid in het Gan-Eden, het Paradijs een recht van eigen verdienste te doen gelden. Door in een lichaam af te dalen, maakt de ziel een enorme verlaging van niveau mee. In het Gan-Eden behoeft hij zich geen inspanning te getroosten om de beproevingen van het materiele leven te weerstaan, maar juist in zijn aardse bestaan komt hij tot het doel waarvoor hij geschapen is.

Uiteindelijk is het de bedoeling, dat de G'ddelijke ziel de leiding in handen krijgt en door middel van de krachten van de dierlijke ziel het lichaam verder brengt. Men vergelijkt dit met het beeld van een ruiter die een paard berijdt. Wanneer hij het dier weet te mennen, kan het hem verder brengen dan hij ooit op eigen kracht had kunnen komen.

Zachte dwang

Op de aanwezigheid van de beide zielen in het menselijk lichaam is het Talmoedische mensbeeld gebaseerd. Het is de bedoeling, dat ook de jetser hara, de aardse neiging dienstbaar wordt gemaakt aan de doelstellingen van de Tora. Het Jodendom propageert geen volledige repressie van de jetser hara; het is eerder zo, dat de jetser hara met zachte dwang onderdanig wordt gemaakt aan het G'ddelijke scheppingsplan: Rabbi Sjimon ben Elazar zegt: de linkerhand moet de jetser hara wegduwen, maar de rechterhand moet deze naar zich toehalen (B.T. Sota 47a).

Positieve kanten

De jetser hara – de drang tot aardse expansie - heeft ook positieve kanten: Rav Sjemoe'eel bar Nachman zei: de jetser hatov is goed maar de jetser hara is ZEER goed. Hoe dat mogelijk is? Zonder de driften van de jetser hara zou de mens zich geen huizen bouwen, geen vrouw huwen, geen kinderen voortbrengen en geen handel drijven (Bereesjiet Rabba 9). Rav Jehoeda zei: Op drie zaken staat de wereld: op naijver, lust en eerezucht (waarmee hij bedoelt, dat het economische leven en de instandhouding van de soort zonder de jetser hara niet mogelijk zouden zijn; Awot de Rabbi Natan 4).

Twee wijzen van religieuze beleving: repressie en sublimatie

Deze onderwerping kan op twee niveaus plaatsvinden: de neiging tot slecht kan ondergeschikt gemaakt worden aan de neiging tot goed van de G'ddelijke ziel of zelf tot goed worden, wat mogelijk is omdat de neiging tot slecht niet meer dan een neiging is en niet slecht is op zichzelf. De jetser hara is een enorme bron van energie, die goed gemaakt kan worden door juiste richtinggeving. Op deze wijze zijn er twee vormen van religieuze beleving: repressie en sublimatie van de materiele drang tot expansie.

Eeuwige strijd

Bij dit mensbeeld wordt de mens gezien als een wezen, dat qua aard zowel gericht is op aardse als op spirituele expansie en die in het algemeen zijn gehele leven een strijd tegen het kwaad zal moeten

voeren maar kan triomferen. Repressie en sublimatie van het kwaad is het ultieme scheppingsdoel: Eens wilde een koning het morele gehalte van zijn troonopvolger uittesten. Een knappe vrouw kreeg de taak de prins proberen te verleiden. De schone dame moest de koninklijke wens zo goed mogelijk uitvoeren maar zij zag zelf ook in, dat het de vurige wens van de koning was dat haar missie zou falen.

Deze edele schoonheid is de jetser hara, die G'd enkel voor ons bestwil heeft geschapen. Pas wanneer wij deze aardse expansiedrift weten te weerstaan, voldoet de jetser hara aan zijn scheppingsdoel. De weg hiertoe is het naleven van de Tora voorschriften tot in de kleinste details, zowel naar de letter als naar de geest. Alleen door repressie of sublimatie wordt de bestemming van de jetser hara gehaald.

Bezitsdrang

Dit geldt in versterkte mate voor de menselijke bezitsdrang of territorialiteit. De bezitsdrang is een fundamentele aangeboren of aangeleerde menselijke eigenschap, die onbewust een bijzonder belangrijke invloed uitoefent op veel van onze sociale (en a-sociale) gedragingen. Daar het Jodendom zich primair richt op het opvoeden, kanaliseren en verheffen van de dierlijke neigingen in de mens, is territorialiteit een belangrijke focus in de Joodse traditie. Twee typische, algemene voorbeelden uit het Bijbels recht, die hierop inspelen zijn uitholling van het (absolute) eigendomsrecht en de plicht om anderen in tijd van nood bij te staan. Deze twee juridische tendensen zijn in Nederland pas in de 20^e eeuw ontwikkeld, gecodificeerd en langzamerhand ingeburgerd.

Het delen van territorium met anderen

Territorialiteit veronderstelt eigendom, het verwerven en verdedigen ervan en de menselijke drang daarnaar. Hier tegenover staat echter ook de zeer mens-eigen behoefte aan delen, want ook al zijn wij graag haantje de voorste, zonder sociale omgeving kan je de voorste niet zijn en de mens kent dan ook een sterke drang naar verbondenheid. Hand in hand met verbondenheid gaat delen, want als iedereen altijd alleen maar aan zichzelf denkt en niet met anderen deelt, dan is er geen sprake van een samenleving.

De feitelijke uitwisseling van territorium, zoals die plaatsvindt bij geven en ontvangen, alsook de verlangde en gevreesde uitwisseling, zoals het geval is bij afgunst en jaloersheid, zijn een belangrijke bron van moeilijkheden tussen mensen.

II. HET HEDEN: DE CRISIS

Over de recente recessie schreef de Opperrabbijn van het Verenigd Koninkrijk, Lord Jonathan Sacks:

Het zijn moeilijke tijden. Het ineenvallen van de financiële markt, de economische recessie, en een onzekere toekomst. Mensen zijn hun spaargeld, baan, en zelfs hun huis verloren. Wat moeten we doen in tijden als deze? Het beste antwoord is gegeven door een Amerikaanse politicus: Verspil nooit een crisis. Je leert meer in moeilijke tijden dan in makkelijke.

Het Chinese ideogram voor crisis betekent ook mogelijkheid of kans. Misschien is dat wel waarom de Chinezen er al zo lang zijn. Er is maar één taal, die ik ken, die nog een stapje verder gaat, en dat is het Hebreeuws. Het Hebreeuwse woord voor crisis is masjbeer, wat ook bevallingsstoel betekent. In het Hebreeuws zijn crises niet alleen mogelijkheden, maar geboorteweëën. Er wordt iets nieuws geboren. Dat is ook waarom de Joden alle crises van de afgelopen 4000 jaar hebben overleefd en er zelfs sterker uit gekomen dan zij daarvoor waren.

Obsessie met bezit

Wat wij van het ineenvallen van de financiële markt moeten leren is, dat we geobsedeerd zijn geraakt met geld: salarissen, bonussen, de huizenprijzen en dure luxe artikelen waarzonder wij best kunnen leven. Wanneer geld heerst, onthouden wij de prijs maar vergeten wij de waarde. Dat is een grote fout.

Het ineenstorten van de markt is veroorzaakt doordat mensen geld gingen lenen dat zij niet hadden, om dingen te kopen die zij niet nodig hadden, om geluk te bereiken dat geen stand zou houden.

De consumptiemaatschappij is gebaseerd op het stimuleren van behoeften om zo uitgaven te genereren, die vervolgens de economie doen groeien. Dit druist eigenlijk in tegen alle oprechte normen en waarden. Reclame schept allerlei behoeftes in ons aan dingen die we niet hebben, terwijl echt geluk ligt in het waarderen van de dingen die we wel hebben (zo leert Pirkee Avot ons).

Consumptiemaatschappij creëert ongeluk

Eigenaardig genoeg is de consumptie maatschappij dus een mechanisme dat ongenoegen en ongeluk creëert en verdeelt. Zo kent een tijdperk van ongekeerde welvaart een tijdperk van ongekeerde aantallen stress gerelateerde syndromen en depressies. Het belangrijkste dat wij van de huidige economische crisis kunnen leren is dat wij minder stil moeten staan bij wat dingen kosten, en meer bij wat ze waard zijn.

Remedie Sjabbat (rustdag)

Er was een moment in de Tora dat het volk goud begon te vereren. Zij maakten het gouden kalf. Het interessante is dat wanneer wij de Tora zorgvuldig lezen, wij zien dat vlak voor én vlak na de episode van het Gouden Kalf Mosjee het Joodse volk een gebod geeft, het gebod Sjabbat te houden. Waarom dát gebod op dát moment?

Sjabbat is het tegengif voor het Gouden Kalf omdat het de dag is dat wij stoppen te denken over de prijs van dingen, maar wij veel meer stil staan bij de waarde van de dingen. Op Sjabbat mogen wij geen handel drijven. Wij mogen niet werken of een ander betalen om voor ons te werken. In plaats daarvan brengen wij de dag door rond de Sjabbat tafel met familie en vrienden. In sjoel hernieuwen wij onze contacten met de gemeenschap. Wij luisteren naar de Tora en herinneren ons zelf aan de geschiedenis van ons volk. Wij bidden en danken G-d voor alle zegeningen die Hij ons heeft gegeven.

Onderscheid belangrijk vs. dringend

Familie, vrienden, gemeenschap, een gevoel van verbondenheid met een volk en haar geschiedenis, en bovenal het bedanken van G-d: dit zijn de dingen die waarde hebben maar geen prijs. Of, anders gezegd: Het basisprincipe van time-management is om te leren onderscheid te maken tussen dingen die belangrijk zijn en dingen die dringend zijn. Gedurende de week reageren wij op de druk van het dagelijks bestaan. Het resultaat is dat wij ons bezig houden met wat dringend is, maar niet noodzakelijk met wat belangrijk is.

Moelijkheden zaaien toekomstig geluk

Het beste tegengif dat ooit ontdekt is, is de Sjabbat. Op Sjabbat vieren wij de dingen die belangrijk zijn en niet de dingen die dringend zijn: de liefde tussen man en vrouw, tussen ouders en hun kinderen. Het ergens toe behoren. Het verhaal waarvan wij deel uitmaken. De gemeenschap die wij steunen en die ons ondersteunt in tijden van vreugde en verdriet. Dit zijn de ingrediënten van het geluk. Niemands laatste gedachte was ooit: Ik zou willen dat ik meer tijd op kantoor had doorgebracht.

Moeilijke tijden herinneren ons aan wat de goede tijden ons doen vergeten: waar we vandaan komen, wie wij zijn, en waarom we hier zijn. Dit is waarom moeilijke tijden de beste tijd zijn om toekomstig geluk te zaaien (overgenomen met toestemming van de auteur).

III. WELVAART EN RELIGIOSITEIT

Wat is economie?

Wanneer wij de Joodse visie op de economische crisis en verantwoord economie bedrijven beschrijven, moeten wij ons allereerst afvragen wat wij bedoelen met economie.

Welvaart en zuinigheid

Eenzijds wordt met economie bedoeld op materiële welvaart. Aan de andere kant betekent economie zuinigheid: het met zo min mogelijk middelen zorgen voor een zo groot mogelijke opbrengst.

Deze twee betekenissen staan met elkaar in verband. Het succes van de laatste kan immers zorgen voor de groei van de eerste.

Hoe dient de mens om te gaan met bezit (geld) en de aardse realiteit in het algemeen? En: hoe benaderen we de economische crisis?

Twee problemen

Najagen van materieel succes levert concreet twee problemen op:

1. de vraag hoe de tijd te verdelen tussen materiële activiteiten en spirituele ontwikkeling (gebed, studie en overige religieuze verplichtingen);
2. materiële activiteiten brengen uitdagingen voor ethiek en moraliteit met zich mee. Materiele ongelijkheid is vaak de oorzaak van jaloezie en diefstal, waarbij diefstal vele verschillende niveaus kent, van onverantwoorde tijdsbesteding op het werk tot het letterlijk stelen van andermans eigendom.

Time management

Wat betreft de beperkingen in tijdsbesteding die de religieuze verplichtingen in het Jodendom met zich meebrengen zijn de meest in het oog lopende voorbeelden de wekelijkse Sjabbat en de feestdagen waarop een werkverbod geldt. Er zijn ongeveer 60 dagen per jaar, dat er niet gewerkt mag worden.

Maar hoe zit het dan met de ruim 300 overige dagen in het kalenderjaar? Mag men die totaal besteden aan het vergaren van materiele welvaart? Nee! Om te beginnen is de studie van Tora een verplichte tijdsbesteding voor iedereen, jong en oud, geleerd of ongeletterd. Allen hebben de verplichting om zich (naar eigen capaciteit) intellectueel te verheffen en naast de emotionele verheffing in het gebed, Tora te leren. Dit betekent echter niet dat men de hele dag moet leren, want er moet natuurlijk ook brood op de plank komen.

In Pirkee Avot (een Misjna-tractaat gewijd aan ethische zaken) leren wij: Waar geen meel [aardse zaken] is, is geen Tora [omdat armoede de mens verhindert Tora te leren en de geboden uit te voeren]; waar geen Tora is, is geen meel. Alleen de Tora kan het materiële leven in het juiste perspectief plaatsen door beperking, kanalisering en sublimering.

Tora leren

Het leren van Tora, als expressie van G'ds wijsheid, is een religieuze verplichting. Hierdoor hecht men zich aan de G'ddelijke wijsheid. Om deze verplichting na te kunnen komen moet een aards inkomen gewaarborgd zijn.

Zes eeuwen nadat de Talmoed was opgeschreven, schreef Maimonides (1135-1204) een Joods wetboek waarin hij stelt dat de mens zijn dag van 24 uur in drieën moet delen: één deel Tora studie, één deel kostwinning en één deel voor eten, slapen, etc.

Bovenaan ons prioriteitenlijstje zou het leren van Tora moeten staan, ook als dit onze economische activiteiten beperkt. Hoewel men verplicht is te leren, moet men even goed in het eigen onderhoud voorzien. Tora leren mag weliswaar geen oorzaak zijn van armoede, het is zeker ook niet de bedoeling dat de Tora studie verwaarloosd wordt omdat men te druk is met materiële zaken. Het is daarom essentieel dat men een carrière kiest, die zowel in de materiële behoeften voorziet, als tijd overlaat voor Tora studie.

Geen gelofte van armoede

Hoewel het religieuze leven belangrijker is dan materiële rijkdom, kent het Jodendom geen gelofte van armoede. Leven als asceet wordt zeker niet verheerlijkt. G-d heeft de wereld in al haar glorie geschapen om er op een correcte en zorgvuldige manier mee om te gaan. Binnen een religieus kader is aards genot zelfs prijzenswaardig!

In de Koezari (een filosofisch werk) schrijft de twaalfde-eeuwse Rabbi Jehoeda Halevi:

Beperking van rijkdom is geen daad van vroomheid als die rijkdom op eerlijke wijze verkregen is, en men door het vermeerderen van deze rijkdom niet verhinderd wordt Tora te leren en liefdedaden te verrichten, zeker niet wanneer men een familie en andere mensen heeft, die het geld willen gebruiken in dienst van G-d. Want wij genieten als het ware van G-ds gastvrijheid als gast aan Zijn tafel. Wij behoren Hem te bedanken voor Zijn vrijgevigheid, zowel in ons hart als met onze aardse middelen.

Dankbaarheid met aardse middelen

Het Joodse principe van het mooi maken van de mitsva (gebod) illustreert dit idee van G'd dankbaarheid tonen met behulp van aardse middelen. Dit houdt in dat de sjoel mooi gebouwd en ingericht is, heilige boeken in mooie uitgaven verschijnen en men mooie kandelaars gebruikt voor het aansteken van de Sjabbat kaarsen, etc. Het doel van het mooi maken van G'ds geboden is dat men ze met vreugde uitvoert en daarmee dichter bij G-d komt.

Het doel van alle activiteiten is niet alleen om onze eigen materiële behoeften te bevredigen maar om de Tora-studie en de dagelijkse religieuze praktijk te bevorderen.

Verleidingen

Het tweede probleem bij het vergaren van rijkdom, is dat we door allerlei verleidingen van ons religieuze pad af zouden kunnen worden gebracht. Verblind door een verlangen naar nog meer rijkdom of macht, vergeet men zijn principes nog al eens.

Om te voorkomen dat de mens in de ban raakt van materiële verleidingen zijn meer dan 100 van de 613 mitsvot (geboden uit de Tora) gewijd aan het reguleren van de economie en markt. Dit staat in schril contrast tot de spijswetten, waar slechts 24 mitsvot aan gewijd zijn. Aan dit grote aantal mitsvot

over eerlijk zaken doen kunnen wij niet alleen zien hoe groot het belang is dat de Tora hieraan hecht, maar ook dat handel drijven een acceptabele activiteit is, mits men zich aan de voorgeschreven regels houdt.

Zeven Noachidische wetten

Naast de specifieke geboden die het economische verkeer regelen, is het ook geboden voor alle wereldburgers (in de zeven wetten van Noach) om een rechtvaardige samenleving in te richten. Een juridisch systeem met een wetgevend, toezichthoudend, rechtsprekend en uitvoerend orgaan is onontbeerlijk voor iedere G-d vrezende samenleving. De rechtbanken zijn er natuurlijk niet alleen voor om moord en doodslag te voorkomen, maar bijvoorbeeld ook om er op toe te zien dat er eerlijk handel wordt gedreven.

Tsedaka

Er bestaan legio voorbeelden van geboden die het economische verkeer regelen. Om te beginnen is men verplicht ten minste 10% van het inkomen af te staan aan liefdadige doelen, behalve wanneer men zelf afhankelijk is van liefdadigheid. De hoogste vorm van liefdadigheid is iemand, die niet in staat is in het eigen onderhoud te voorzien, te helpen een zelfstandig leven op te bouwen. Wanneer dit niet mogelijk is, is fysieke ondersteuning door liefdadigheid zeer prijzenswaardig. Tsedaka (liefdadigheid) zorgt niet alleen voor de zwakken maar creëert bovendien een besef in de gevende partij dat al het aardse genot tijdelijk is en niet alleen voor zich zelf bedoeld is.

Schaad niet!

Het is verboden goederen of diensten te produceren of te verkopen, die fysiek of geestelijk schadelijk zijn voor de consument. Het risico dat het product of de dienst niet in orde is, is voor rekening van de aanbieder. Een klant fout informeren over de kwaliteit van een product of te veel laten betalen (woekerwinst) is dus niet toegestaan.

Dit zijn slechts enkele voorbeelden van geboden die het economische verkeer regelen.

Rijkdom en macht maken blind

Nog niet zo lang geleden werden we geconfronteerd met de beruchte Maddoff affaire, een zaak waarbij iemand de fout in ging en de strijd tegen de verleidingen verloor.

Meestal beginnen deze dingen klein, zodat het geweten het nog goed kan praten. Maar voor men het zich realiseert, zit men er al zo diep in dat men geen uitweg meer ziet. Dit geldt voor veel dingen maar rijkdom en macht maken wel erg blind. Daarom zijn er zoveel geboden in de Tora, die ons gedrag op dit gebied reguleren!

Goede werken

Wanneer men gezegend is en op een eerlijke manier rijk is geworden en dit niet ten koste is gegaan van religieuze activiteit en die van het gezin, is men in de gelegenheid filantropisch werk te verrichten. Het is dan ook niet ongebruikelijk dat mensen die in deze positie verkeren donaties doen aan liefdadigheidsinstellingen of Tora instituten.

Veel van deze instituten zijn voorzien van de namen van de donateurs. Hoewel het in principe niet de bedoeling is om te pochen met donaties en het over het algemeen zeer prijzenswaardig is liefdadigheid zo anoniem mogelijk te verrichten, is het in dit soort gevallen wel toegestaan om bekend te maken dat

een bepaalde donatie is gedaan. Op deze manier hoopt men anderen die in dezelfde bevoorrechte positie verkeren te inspireren, en misschien ook wel aan te sporen, hetzelfde te doen.

Liefdadigheid is verantwoordelijkheid voor de algemene welvaart.

Prioriteiten bij liefdadigheid

Liefdadigheid kent prioriteiten qua doel. Allereerst dient men er zorg voor te dragen dat er binnen de eigen familie geen armoede bestaat. Daarna wordt gekeken naar armoede binnen de eigen gemeenschap, vervolgens omringende gemeenschappen en zo steeds een stapje verder van huis. De moraal van het verhaal is dat men in eerste instantie zo dicht mogelijk bij huis begint. Dit lijkt misschien geen humanitaire aanpak, maar als mensen binnen iedere gemeenschap over de hele wereld zo zouden handelen, zou het probleem van de armoede in de wereld al snel van een geheel andere orde zijn. Ergens is het natuurlijk ook vreemd om armoede in een ver land te bestrijden, terwijl er in de eigen woonplaats misschien ook mensen zijn die zonder liefdadigheid niet kunnen overleven. Wie moet hén dan helpen?

Welvaart en schaarste

Bijdragen aan de welvaart van het woonland is alleen al om een zeer simpele reden noodzaak en burgerplicht: de welvaart van de eigen religieuze gemeenschap is onderdeel van nationale welvaart. In onze sociale verzorgingsstaat worden de zwakken in de maatschappij verzorgd of geholpen zelfstandig te blijven, afhankelijk van de mogelijkheden van de persoon zelf.

Economie is ook het met zo min mogelijk middelen genereren van een zo groot mogelijke winst. Vanuit religieus perspectief is te veel economische activiteit niet wenselijk wanneer dit onnodig tijd wegneemt van het religieuze leven.

Wel kan men stellen dat de Joodse visie op economie is: het met zo min mogelijk materiële middelen bereiken van een zo groot mogelijke spirituele en maatschappelijke winst!

IV. OORZAKEN VAN DE CRISIS

Onverantwoordelijkheid, oneerlijkheid en gebrek aan liefdadigheid

Voor een groot deel kan de huidige economische crisis toegeschreven worden aan een groot gebrek aan globale verantwoordelijkheid, aan oneerlijk economisch handelen en een tekort aan liefdadigheid.

De mens wordt in de westerse welvaartstaat inhalig en ziet dat het gras bij de burens altijd groener is. Zo lang men niet tevreden is met de kleur van het gras in de eigen tuin is het onmogelijk echte liefdadigheid te doen. Men zal het zien als iets dat wegneemt van het eigen kapitaal en er daarom huiverig voor zijn er teveel van weg te geven zolang de auto van de buurman mooier en sneller is dan de eigen auto.

Ongelijkheid en armoede kunnen ontstaan door overdreven bescherming van het eigen belang. Bovendien creëert inhaligheid corruptie.

Door eerlijk zaken te doen, economisch zwakke elementen in de samenleving niet te verleiden met leningen, die hen uiteindelijk alleen maar verder in de problemen zullen helpen, en een vast

percentage van het inkomen weg te leggen voor liefdadigheid, zou de economische crisis verleden tijd kunnen zijn, mits dit wereldwijd geïmplementeerd zou worden.

Hoewel dit een utopie lijkt, kunnen wij de hoop hierop niet van tafel vegen enkel omdat de rest van de wereld (nog) niet meedoet. Dit is juist wat ons in de huidige situatie heeft gebracht. Als iedereen denkt 'waarom zou ik eerlijk en vrijgevig zijn als de rest het niet is?', wordt er nooit een begin gemaakt met een eerlijke en evenwichtige samenleving.

Laten wij daarom bij onszelf beginnen want uiteindelijk is iedere revolutie in de wereldgeschiedenis klein begonnen.

3. Bezit gezien door christelijke ogen

Prof. Eduard Kimman s.j. was van 2002 tot 2008 secretaris-generaal van de Nederlandse Bisschoppenconferentie. Hij werd per 1 september 2008 benoemd tot hoogleraar Onderneming en ethiek bij de Faculteit der Rechtsgeleerdheid en het Onderzoekscentrum Onderneming & Recht van de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij schreef een aantal boeken, waaronder een samen met Jan Peter Balkenende over de verhouding tussen christelijk-sociaal denken en de economie.

De christelijke kerken bekijken de sociale werkelijkheid met een christelijk bril, vanuit een perspectief dat vanuit Bijbelse noties is ontwikkeld. In de katholieke traditie is dat weer gewoon geworden sinds het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965). Voor die tijd waren Bijbelse noties zeldzaam. Ik begin met een voorbeeld van een beschouwing over bezitsvorming door een katholieke econoom, begin jaren zestig. Daarna zeg ik iets over de veranderingen in het theologiseren over bezit. Tot slot kom ik tot enkele discussiepunten.

Bezitsvorming

Bezitsvorming was een belangrijk doel van de christelijk-sociale politiek in de jaren zestig van de vorige eeuw in ons land. Na een decennium van wederopbouw en na enige jaren van bestedingsbeperking vond er in Nederland een loonexplosie plaats. Het ging niet meer alleen om werkgelegenheid, om sociale zekerheid en om een menswaardig minimum inkomen, maar de vruchten van de economische groei dienden ook op een rechtvaardiger manier verdeeld te worden. De stijging van de inkomens (tussen 1959 en 1963 een reële verbetering van het inkomen per werknemer) moest niet alleen uitmonden in meer consumptieve bestedingen maar ook in meer bezit. Dan werd bedoeld: meer persoonlijk bezit.

W.K.N. Schmelzer (1921-2008), de politieke leider van een van de christelijk-sociale partijen, de KVP, schrijft in 1963 dat het om duurzaam bezit gaat, iets wat nauwelijks of niet slijt.

Duurzaam en productief. Hij denkt dan eerst aan een spaarrekening van zekere omvang, die men zoveel mogelijk en zo lang mogelijk onaangetast laat. Voorts denkt hij aan een levensverzekering, aan effectenbezit en aan een eigen huis. De

weg om tot duurzaam, persoonlijk bezit te komen en het overleg dat ermee gepaard gaat, acht hij van positieve waarde. Het resultaat, het bezit, geeft de mens een grotere mate van onafhankelijkheid, een grotere ruimte voor het ontplooiën van eigen initiatief en een verbreding van de gezichtskring. Duurzaam, persoonlijk bezit heeft ook een maatschappelijke betekenis, want langs de weg van de eigendom ontstaat er in brede lagen van de bevolking een band met de ondernemingsgewijze productie. Hij ziet dat door een persoonlijke participatie in de kapitaalsfeer: de aandelenbezitter participeert in de opbrengst ervan, in de groei van het ondernemende vermogen en in het verkrijgen van een zekere invloed op de gang van zaken.

Schmelzer trekt hier een parallel met de politieke democratie, waar de staatsburger krachtens zijn kiesrecht invloed kan uitoefenen op het regeringsbeleid. Periodieke verkiezingen stimuleren regering en volksvertegenwoordiging tot een nauwer contact met de burgers. En zo stelde hij zich voor dat een breed aandelenbezit tot een brede belangstelling voor en invloed op de gang van zaken in het bedrijfsleven zou voeren.

De hier weergegeven samenvatting van het denken van een te Tilburg opgeleide econoom geeft vrij aardig weer hoe er in de Katholieke Sociale Leer van die tijd gedacht werd. In een boek met de toonaangevende protestantse econoom Wil Albeda bespreekt Norbert Schmelzer ook zijn twee leermeesters, te weten M.J.H. Cobbenhagen en C.P.M. Romme. Cobbenhagen voorzag hoe wezenlijk het voor onze samenleving zou zijn om de christelijke beginselen hecht in de sociaaleconomische werkelijkheid te vervlechten. Ieder had als het ware een persoonlijke opdracht om op diens eigen plaats en naar eigen mogelijkheden een stukje maatschappij te kerstenen, aldus Schmelzer. Romme meende dat de economische groei gedragen moest worden door brede lagen van ons volk. Zijn visie op medezeggenschap en bezitsvorming was gebaseerd op de overtuiging dat de menselijke waardigheid ook in het sociaaleconomische leven tot uitdrukking zou moeten komen.⁴

Katholieke Sociale Leer

De taal van de Katholieke Sociale Leer was de taal van de sociale filosofie, niet de taal van de theologie. De noodzaak en de rechtvaardiging van eigendom werd op een aan het natuurrecht ontleende stijl uiteengezet. Natuurrecht is er in soorten en maten. Het gaat hier om een natuurrecht dat God als Schepper huldigt en de mens het vermogen toedicht om door zelfreflectie de natuurlijke zin van het leven en de natuurlijke ordeningen in de samenleving te ontdekken. Natuur is in deze benadering niet biologisch bedoeld, zoals wij over 'wilde natuur' of 'natuurbeheer' kunnen praten, maar het gaat over het wezen en de kern van de mens en van de samenleving. Het gaat erom de mens als sociaal wezen te beschrijven en daarna normatief wensen te formuleren over de maatschappij als gemeenschap, over de sociale ordeningen en te laten zien dat het recht de menselijke ontplooiing en het gemene-best (*commune bonum*) moet dienen. Sociale filosofie, die gebruik maakt van het natuurrecht, komt tot zogenaamde grondrechten, zoals recht op levensonderhoud, recht op een godsdienstige levenshouding, recht om met medemensen te verkeren, recht om een huwelijk te sluiten en zelf kinderen op te voeden en, tenslotte, een recht op bezit. De in 1948 door de Verenigde Naties geproclameerde Rechten van de Mens zijn hiermee vergelijkbaar, want ook die beschrijven de rechten van mensen niet op grond van hun burgerschap maar op grond van hun mens-zijn zelf.

In de Katholieke Sociale Leer, zoals geformuleerd in de Encycliek *Rerum Novarum*, uit 1891, nrs 4 – 12, wordt enerzijds gesproken van de universele bestemming van materiële bezittingen maar

⁴ W. Albeda en W.K.N. Schmelzer, *Bezitsvorming*, Utrecht / Antwerpen: Uitgeverij Het Spectrum, 1963, pp 102 - 113.

anderzijds ook van de noodzaak dat elk mens beschikt over een klein deel daarvan, dat die mens zijn eigendom mag noemen. De bewoordingen van paus Leo XIII gaan terug op de middeleeuwse theoloog en filosoof St. Thomas van Aquino (gest. 1274). Thomas beantwoordt de vraag of het geoorloofd is om dingen te bezitten door een onderscheid te maken tussen verkrijging, beheer en aanwending. De mens moet er niet zo mee omgaan alsof het nu eenmaal zijn eigen eigendom is, maar ze zo aanwenden dat er ook een voordeel voor de gemeenschap ontstaat. Zo opgevat geeft eigendom rechten en plichten. Beide vloeien voort uit de aard van de mens, het sociale wezen van mens-zijn, en uit de bestemming van alle aardse goederen.

Een steeds voller wordende wereld

De kerkelijke sociale leer werd ontwikkeld in het laatste kwart van de negentiende eeuw tijdens de zogenoemde Sociale Kwestie. Door de toename van de bevolking en mislukte oogsten (aardappelziekte) ontstond er in het midden van de negentiende eeuw een trek naar de steden. De snelle groei van de steden bracht de armoede op de stoep van rijken en de kleine burgerij—zoals we hemeltergend zien in *Een koninkrijk van sloppen* van Auke van der Woud (2010). Vanaf het Communistische Manifest van Karl Marx en Friedrich Engels van 1848 klonk de maatschappijkritiek steeds harder; de rijken waren de mensen die de wetten konden maken; de kapitalistische maatschappij zou de armen nog armer maken. De armenzorg was traditioneel een taak van vele kloosters en aan protestantse kant van de diaconieën met hun tehuizen voor armen, wezen en bejaarden. In de vreselijke armoede van die tijd nemen ook predikanten en priesters, zoals in België Pieter Daens, het voortouw.

Vanuit deze kritiek en vanuit de particuliere initiatieven voor solidariteit ontwikkelde zich langzaam wetgeving tegen kinderarbeid en in het begin van de twintigste eeuw algemeen kiesrecht en sociale wetgeving. Ook de kerken in West-Europa werden door de Sociale Kwestie uitgedaagd en kwamen met gematigde alternatieven tussen de uitersten van het liberalisme en het communisme. Zij vestigden de aandacht niet op het economische systeem van de ondernemingsgewijze productie maar op de erbarmelijke huisvesting van de arbeiders en mijnwerkers, al dan niet met hun gezin. Het gezin en het gezinsleven werden omschreven als de hoeksteen van de samenleving (zoals men het later noemde).

Vanuit de behoeften van een gezin definieerden de kerken de noodzaak tot eigendom, de noodzaak van eigen huis en haard, en de noodzaak van het kostwinnerschap. De arbeidstijden dienden beperkt te worden zodat de arbeider thuis vrije tijd met het gezin kon doorbrengen en de lonen van arbeiders dienden niet afgestemd te worden op de marktwaarde van arbeid maar op de behoeften van het gezin. Deze omkering van waarden vergde een heel nieuw besef van maatschappelijk verantwoord werkgeverschap. De christelijk-sociale beweging sprak liever niet van ondernemers maar van werkgevers om de wederzijdse afhankelijkheid van werkgever en werknemer te benadrukken.

Ondanks alle interventies en ondanks de politieke invloed van de verschillende sociale bewegingen is het uiteindelijke gevolg van de industrialisatie toch een groeiende kloof tussen arm en rijk geworden, vooral in de zin van een groeiende kloof tussen arme landen en rijke landen. De paradox van de technische ontwikkelingen en de globaliserende economie is geweest dat de landen van de wereld nader tot elkaar werden gebracht en dat de wereld kleiner en homogener werd gemaakt. Maar diezelfde revolutie heeft de wereld versnipperd door winnaars en verliezers van elkaar te vervreemden.

Ze heeft blokken geschapen van *haves* en *have nots*, tegenwoordig ook in de meeste grote steden in welvarende landen ⁵.

In de periode vanaf het Tweede Vaticaanse Concilie gingen Bijbelse noties over bezit de christelijke visie op bezit een nieuwe inhoud geven. Het eerste document dat daarvan getuigt is de Apostolische Brief *Octogesima Adveniens* van paus Paulus VI: ‘Wanneer het evangelie ons de naastenliefde gebiedt, leert het ons bij voorkeur de arme lief te hebben en hem in de samenleving een bijzondere plaats te geven: de meer vermogenden zijn verplicht van een deel van hun rechten afstand te doen, teneinde hun bezit overvloediger in dienst van anderen te stellen...’ (1971; nr. 23).

Naastenliefde – delen van bezit

De kern van de christelijke ethiek ligt in naastenliefde. Voor de staat betekent dit dat niemand tekort mag komen, dat ieder mens rechtvaardig behandeld zal worden en dat alle mensen gelijkwaardig zijn. Ook in de joodse en de islamitische bijdragen in deze uitgave wordt duidelijk gezegd dat bezit weliswaar iemands eigendom is maar dat men anderen die niet genoeg hebben daarvan moet laten delen. Jezus is radicaal wat betreft persoonlijke verhoudingen. Hij stelt onbaatzuchtige naastenliefde centraal. De kern van de christelijke ethiek ligt in de Bergrede (Matteüs 5-7). Jezus verwijst daarin naar de joodse wetgeving maar radicaliseert die door de toespitsing van liefde op vijanden. Op iemands vraag ‘wie is mijn naaste?’, antwoordt Jezus met een gelijkenis (Lukas 10: 25-37). In plaats van een definitie in de trant van ‘ieder voor wie jij medeverantwoordelijk bent’ of ‘je stam- en volksgenoten’ vertelt hij van de joodse man die op de weg van Jeruzalem naar Jericho door struikrovers is beroofd en zwaar gewond aan de kant van de weg ligt. Een priester en een Leviet die dienst moeten doen in de tempel in Jeruzalem passeren hem maar laten hem links liggen. Dan komt er een Samaritaan, iemand van een vijandig buurvolk, voorbij, die hem verzorgt, naar een herberg brengt en voor zijn onderhoud en zorg betaalt voordat hij verder reist, volstrekt onbaatzuchtig. Jezus vraagt dan: wie was zijn naaste? De joodse leraar antwoordt ontwijkend: ‘De man die medelijden met hem heeft getoond’. Jezus draait de vraag om: niet ‘wie is mijn naaste?’, maar: in wiens ogen ben jij de naaste? Voor wie ben jij de naaste? Jezus overstijgt de grenzen van haat, oorlog en ‘eigen volk eerst’. Het is niet genoeg om je aan de regels te houden, het gaat om een warm hart waarmee iemand bezit deelt. Alle zonden van de christelijke kerk maken niet ongedaan dat de kern van christelijk geloof ligt in barmhartigheid, naastenliefde, rechtvaardigheid, relativering van eigenbelang en verzoening tussen van groepen mensen die tegenover elkaar staan: in vergeving, verzoening en vrede.

In de eerste christelijke gemeente, zo beschrijft het Bijbelse boek Handelingen (2:42-47), hadden de leden alle dingen gemeenschappelijk, een traditie die in het kloosterleven heeft voortgeleefd en telkens weer nieuw leven is ingeblazen: het meest aansprekend door Franciscus van Assisi.

De derde passage uit de christelijke bijbel, die voor het sociaalchristelijke denken richtinggevend is geworden, is een gelijkenis over het Laatste Oordeel waarin de Koning de rechtvaardigen prijst:

---

⁵ W. Albeda en W.K.N. Schmelzer, *Bezitsvorming*, Utrecht / Antwerpen: Uitgeverij Het Spectrum, 1963, pp 102 - 113.

“Jullie zijn door mijn Vader gezegend, kom en neem deel aan het koninkrijk dat al sinds de grondvesting van de wereld voor jullie bestemd is. Want ik had honger en jullie gaven mij te eten, ik had dorst en jullie gaven mij te drinken. Ik was een vreemdeling, en jullie namen mij op, ik was naakt, en jullie kleedden mij. Ik was ziek en jullie bezochten mij, ik zat gevangen en jullie kwamen naar mij toe.” Dan zullen de rechtvaardigen hem antwoorden: “Heer, wanneer hebben wij u hongerig gezien en te eten gegeven, of dorstig en u te drinken gegeven? Wanneer hebben wij u als vreemdeling gezien en opgenomen, u naakt gezien en gekleed? Wanneer hebben wij gezien dat u ziek was of in de gevangenis zat en zijn we naar u toe gekomen?” En de koning zal hun antwoorden: “Ik verzeker jullie: alles wat jullie gedaan hebben voor een van de onaanzienlijksten van mijn broeders of zusters, dat hebben jullie voor mij gedaan.” (Mt. 25: 34-40)

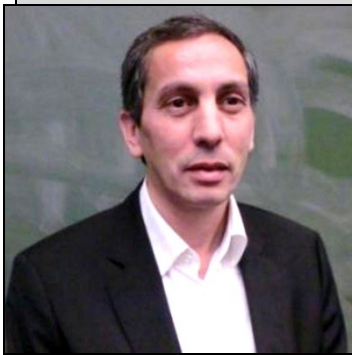
Deze teksten zijn fundamenteel geworden in de christelijk-sociale leer en het denken over arm en rijk in de wereld. Deze zienswijze vinden we ook in een passage uit het Compendium van de sociale leer van de katholieke kerk (Rome, 2008). Eenzelfde visie vindt men in de documenten van de Wereldraad van (protestantse en orthodoxe) Kerken en de Nederlandse Raad van Kerken:

‘De sociale leer van de Kerk spoort bovendien aan tot de erkenning van de sociale functie van gelijk welke vorm van privébezit onder duidelijke verwijzing naar de onaantastbare eisen van het algemeen welzijn. De mens moet “de uitwendige dingen die hij gewettigd bezit niet slechts beschouwen als zijn privé-eigendom, maar ook als gemeenschappelijk, in deze zin dat zij niet alleen hemzelf, maar ook anderen tot voordeel kunnen strekken”. De universele bestemming van de goederen houdt voor hun gebruik verplichtingen in van de kant van de rechtmatige eigenaars. Individuele personen mogen hun bezittingen niet gebruiken zonder de gevolgen hiervan te overwegen; zij moeten veeleer handelen op een manier die niet enkel voordelig is voor de eigen persoon en het eigen gezin, maar die ook gericht is op het bereiken van het algemeen welzijn...

‘De nieuwe technologische en wetenschappelijke kennis moet worden aangewend voor het lenigen van de primaire behoeften van de mensheid om zo geleidelijk aan het gemeenschappelijk patrimonium van de mensheid uit te breiden. Het volledig in de praktijk brengen van het principe van de universele bestemming van de goederen vraagt bijgevolg actie op het internationale niveau en programmatische inspanningen door alle landen’ (103v.).

De christelijke sociale leer is gebaseerd op Bijbelse noties; ze werkt diep door, zowel op persoonlijk als op politiek nationaal vlak. Hoe stel je je bezit ten dienste van anderen? Hier kan gedacht worden aan hulp aan behoeftigen, aan de schenkingen en legaten van vermogende mensen. Hier ligt een taak voor de christelijke geloofsgemeenschappen: stimuleren dat de vermogende leden bezit ten dienste van anderen aanwenden. Niet alle welvaartsverschillen binnen landen zijn op bezit terug te voeren. Door opvoeding zijn sommigen veel kansrijker dan anderen. Mensen met talent, op verantwoordelijke posities, kunnen anderen helpen, ook aan werk helpen. Maar ieders bezit is net zo min alleen voor hem- of haarzelf als iemands talent dat is: alleen samen kunnen we een menswaardige en duurzame samenleving maken.

4. Is individueel eigendom in de islam een absoluut recht?

Dr. Marzouk Aulad Abdellah is Universitair docent Islamitische Jurisprudentie/Fiqh en Rechtsbronnen/Usūl al-Fiqh aan de faculteit der godgeleerdheid (islamitische theologie) van de VU.

Ter inleiding

Eigendom is binnen de islamitische wetgeving en de islamitische jurisprudentie een belangrijk en dynamisch onderwerp. Het eigendomsrecht in de islam staat in hecht verband met de belangen van zowel het individu als de gemeenschap. Dit vanwege het karakter van de islam, want de islam is een religie van verantwoordelijkheid. Je moet je altijd bewust zijn van je verantwoordelijkheid jegens jezelf en je omgeving. Om deze reden aanvaardt de islam geen eigendomsrecht van de mens over zijn bezittingen waarin niet tegelijk zijn verantwoordelijkheid jegens zijn medemens is beperkt of in het geheel niet aanwezig is.

De Islam heeft het individuele eigendom goedgekeurd en geaccepteerd, maar er sterke randvoorwaarden aan gesteld. Deze randvoorwaarden worden afgeleid uit de opdracht dat de eigenaar altijd rekening dient te houden met degenen die behoeftig zijn en er recht op hebben dat de eigenaar een deel van zijn eigendom aan hen schenkt.

Eigendom: gave van God voor mens en samenleving

Eigendom in de islam is dus een wettelijke recht dat door de Islam gegarandeerd wordt met inachtneming van zorg voor de behoeftige in de samenleving. Dit betekent dat het individuele eigendomsrecht erkend wordt en het impliceert dat een eigenaar het recht heeft om vrij te handelen met zijn eigendom en profijt te halen uit de exploitatie van zijn eigendom⁶.

De islam stelt echter ook vast, dat de oorsprong van het eigendom van de mens bij God ligt. Hij is de Schenker van alle eigendom en geeft de mens de mogelijkheid om ermee te handelen. Dit geeft aan, dat het bezit, religieus gezien, niet iemands eigendom is, maar slechts door God aan hem in bezit is gegeven. Het is, godsdienstig gezien, een soort bruikleen. Wat bezit betreft is de mens slechts een afgevaardigde (kalief) van God; hij moet er zo zorgvuldig mogelijk mee omgaan. Uiteraard is er ruimte om geld uit te geven voor eigen behoeftes, maar men dient ten allen tijde rekening te houden met de medemens en zo nodig ook met de medemens te delen.

---

⁶ Cf. *Burgerlijk wetboek* 5. ‘Artikel 1. 1. Eigendom is het meest omvattende recht dat een persoon op een zaak kan hebben; 2. Het staat de eigenaar met uitsluiting van een ieder vrij van de zaak gebruik te maken, mits dit gebruik niet strijdt met rechten van anderen en de op wettelijke voorschriften en regels van ongeschreven recht gegronde beperkingen daarbij in acht worden genomen; 3. De eigenaar van de zaak wordt, behoudens rechten van anderen, eigenaar van de afgescheiden vruchten.’

(vervolg noot 4) *Burgerlijk wetboek* 3. ‘Artikel 107.1. Bezit is het houden van een goed voor zichzelf; 2. Bezit is onmiddellijk, wanneer iemand bezit zonder dat een ander het goed voor hem houdt; 3. Bezit is middellijk, wanneer iemand bezit door middel van een ander die het goed voor hem houdt.’

<http://www.wetboek-online.nl/wet/BW3.html#447>.

Verschil tussen de juridische termen eigendom en bezit: de dief heeft het eigendom van een ander in bezit. De fietser huurt (bezit) de fiets voor een dag van de eigenaar/verhuurder.

In een islamitische samenleving is het niet toegestaan om het geld enkel in een kleine groep te laten circuleren. Middelen van bestaan dienen voor iedereen toegankelijk te zijn. De armen hebben ook recht op een deel van de rijkdom van de rijken.

Allah, de Almachtige Alwetende, verduidelijkt dit ook in het volgende koranvers: ‘En van hun rijkdommen was een deel voor de bedelaars en ook voor degenen die niet konden bedelen’ ⁷(Soera *adzarijaat*, 51:19). Daarom aanvaardt de islam onder geen beding dat men de hele nacht doorslaapt, wetend dat zijn buurman niets te eten heeft en honger lijdt. Men dient voor zijn buurman te zorgen wanneer dat nodig is. De Profeet (vzmh) zegt in een overlevering: ‘Degene die zijn maag vol eet en dan gaat slapen, terwijl zijn buurman aan honger lijdt, waarlijk, hij is geen goede moslim.’

Al-Khatib al-Baghdadi vertelt in zijn boek, *De geschiedenis van Bagdad*, dat Abu Hanifa, de oprichter van de Hanafitische school, de winst van de handel van jaar tot jaar opspaarde om vervolgens vanuit zijn eigen bezit te voorzien in de noden van de armen, bejaarden en de overige behoeftigen. Hij kocht voor hen levensbehoeften zoals kleding, voedsel en medicijnen.

Zoals al gezegd, bezit is in de islam geen absoluut eigendom; het is meer een verantwoordelijkheid die aan je is toevertrouwd om er zo zorgvuldig mogelijk mee om te gaan. In het Arabisch wordt hiervoor het begrip *al-amâna* (onderpand) gebruikt. De eigenaar dient verantwoording af te leggen, voor hetgeen hij ermee heeft gedaan. In de islam heeft het bezit van geld dus een belangrijke sociale functie. De islam eist enerzijds van een gelovige moslim dat hij zijn geld investeert om iets te produceren of dat hij ermee handelt. Anderzijds verbiedt de islam verspilling. Het is moslims niet toegestaan hun geld aan onnozele zaken of aan overdreven luxe uit te geven, daargelaten wat sommige moslims in de praktijk doen. Een moslim dient zijn geld uit te geven ten behoeve van de gemeenschap waarvan hij deel uitmaakt. Hij kan dat doen door middel van directe uitgaven aan de armen dan wel door te investeren en werkgelegenheid te creëren.

Al deze islamitische normen zijn zo ingericht om een monopolie op het bezit binnen de gemeenschap uit te sluiten en te voorkomen. Wanneer deze normen worden nageleefd, zorgen ze voor een waardig leven van alle leden van de samenleving. Vanuit deze benadering van bezit en eigendom, kunnen wij ook begrijpen waarom de islam zo'n hechte relatie legt tussen het geloof en de uitgaven die men omwille van Allah ten goede van de gemeenschap doet. Volgens deze islamitische regels werden hele gemeenschappen in solidariteit opgebouwd. De islam ziet bezit dus niet als individueel eigendom en beperkt het vrije gebruik ervan. Het woord ‘beperken’ is hier op zijn plaats, want de vrijheid van degene die bezit, wordt door de islamitische ethiek beperkt door de randvoorwaarden die aan het gebruik van de eigen bezitting worden gesteld. Fundamenteel is dat bezit een sociale functie heeft en de mens een verantwoordelijkheid draagt voor de samenleving. In geweten moet een mens dus uitmaken hoe hij zijn privébezit gebruikt en er ook het algemeen belang van de samenleving mee dient. In hoeverre het met het geweten van mensen strookt om feitelijk hun medemensen van nut te zijn, zal blijken uit hoe zij hun privébezit feitelijk beheren en waaraan zij het uitgeven. Daaruit wordt duidelijk of zij de maatschappij willen dienen en de belangen van de maatschappij voorop stellen.

Toen het individu in de islamitische ethiek de vrijheid kreeg om zijn eigen privébezit en zijn economische bedrijvigheid zelf te regelen, werden er dus beperkingen vastgesteld om de bijdrage aan de samenleving veilig te stellen. Niet de moskee kon deze islamitische ethiek regelen maar wel de staat. De overheid beschermt legitiem bezit en het gebruik ervan en de veiligheid van transacties en stuurt de economische ontwikkelingen om het publieke belang te waarborgen.

De islam erkent enerzijds individueel eigendom en anderzijds de collectieve verplichtingen van de eigenaar. De islam streeft naar evenwicht in de samenleving, waarbij zowel de individu als het collectief kunnen profiteren van de gunsten die God als uiteindelijke eigenaar ter beschikking heeft gesteld.

De primaire functie van bezit is het algemeen belang en het realiseren van sociale rechtvaardigheid en gelijkheid binnen de gehele samenleving. Wat in de religie bezit heet (dat door de eigenaar, God, aan de mens is toevertrouwd), heet in de staat eigendom.

Privaat en van staatswege

De islamitische staat kent twee vormen van eigendom: privaat eigendom en staatseigendom. Elk van deze vormen van eigendom draagt bij aan de kosten voor sociale zekerheid.

Privaat eigendom

In de islam speelt privaat eigendom een grote rol bij de verdeling van de middelen van bestaan binnen de samenleving, de uitroeiing van de armoede en de participatie in het aanbieden van voldoende middelen voor iedereen. Het doel van de (her)verdeling van de rijkdom binnen de samenleving is om een evenwichtige samenleving te creëren, waarbij de rijken hun rijkdom zowel op een directe als op een indirecte manier met de armen delen. Deze economische 'wisselstroom' zorgt voor een eerlijke verdeling van de welvaart in de samenleving. Door de islamitische wetsregels ontstaat er ook een stroom van financiële middelen voor investeringen. Het economisch effect van deze investeringen is ook dat er meer werkgelegenheid ontstaat, waar de samenleving als geheel profijt van heeft. Het mag daarbij dus niet gaan om met geld meer geld te verdienen. De gemeenschap heeft recht op de tegoeden en eigendommen van mensen die het breed hebben. De rijken dienen de staatskas met een hogere bijdrage te ondersteunen om op deze manier de verzorgingsstaat te waarborgen.

Staatseigendom

De overheid is verantwoordelijk voor de sociale uitgaven, die vanuit de staatskas worden bekostigd. De rol van de staat is ook de herverdeling van eigendommen. Uiteraard mag de staat niet worden beperkt in haar zorg voor binnenlandse veiligheid en bescherming tegen externe dreiging en agressie. De islamitische staat heeft de taak de economie van de staat op peil te houden. Het is de plicht van de overheid om te zorgen voor voldoende sociale zekerheid voor alle burgers en met name de rechten van de behoeftigen te waarborgen. Deze taak geldt volgens de islamitische ethiek voor zowel moslims als niet-moslims. Iedere burger die binnen de grenzen van de islamitische staat leeft, dient te worden beschermd en te worden voorzien van levensbehoeften, wanneer hij niet in staat is in zijn eigen onderhoud te voorzien.

Om een zekere mate van maatschappelijke solidariteit te realiseren is er integratie van individuen in de samenleving nodig. Daarvoor is bijvoorbeeld ook vrijheid van meningsuiting nodig: vrijheid van meningsuiting is nodig voor open overleg over het gemeenschappelijk goede. Het volgende vers uit de Koran laat zien dat mensen altijd gezamenlijk leven en met elkaar en elkaars meningen rekening moeten houden: 'En voor degenen die naar hun Heer luisteren en hun gebeden houden en wier manier van handelen een zaak van wederzijds overleg is en voor degenen die geven van hetgeen waarmee Wij hen hebben voorzien' (soera *as-Sjoera*, 42: vers 38). In het leven van de Profeet Mohammed (vzmh) zien we dit terug; hij overlegde altijd met de anderen. Elk individu heeft de samenleving nodig en de samenleving heeft elk individu nodig om de eenheid binnen de samenleving te waarborgen.

Om maatschappelijke solidariteit te realiseren zijn er de verplichte zakaat en daarboven de vrijwillige liefdadigheid (*sadaqa*) nodig. In dit paper behandel ik de zakaat.

Zakaat

De zakaat is bedoeld om de armen - die niet kunnen werken door gebrek aan vaardigheden en middelen - te voorzien van wat zij nodig hebben, zodat zij een behoorlijke levensstandaard behalen. Het bedrag van de zakaat moet toereikend zijn voor hun levensbehoeften; het doel van de zakaat is een behoorlijke levensstandaard van de armen te bereiken. De zakaat moet net zolang gegeven worden totdat de armoede en de werkloosheid zijn opgeheven.

De Koran stelt ook vast welke categorieën mensen behoren te profiteren van de welvaart en het eigendom van de rijken. Hiertoe behoren verwanten, behoeftigen, familieleden, armen en reizigers. Allah zegt namelijk: 'Geef de verwant, de behoeftige, de reiziger wat hun toekomt. Dat is het beste voor degenen die het Aangezicht van Allah zoeken en zij zijn het die het welgaat', (soera *ar-Roem*, 30: 38) en: 'Wat Allah aan Zijn boodschapper heeft gegeven als buit van het volk van de stadsgebieden, is voor Allah en Zijn boodschapper en voor de naaste familieleden en de wezen en de armen en de reiziger, opdat het niet alleen in omloop moge zijn tussen de rijken onder u. En wat de boodschapper u ook moge geven, neemt het en wat Hij u ook verbiedt, onthoudt u daarvan. En vreest Allah, zeker, Allah is streng in het straffen'. (soera *al-Hasjr*, 59: 7)

Deze verzen moedigen de moslims aan de rijkdom te herverdelen zodat die niet in de handen blijft van een kleine groep. Het doel van zakaat is de verdeling van welvaart en de vermindering van de economische kloof tussen de verschillende segmenten van de samenleving. De zakaat kan door een stichting of ook een overheidsdepartement voor religieuze aangelegenheden (waqf) worden ingezameld en verdeeld worden onder de armen en behoeftigen, zoals het in sommige islamitische landen geregeld is. Armen hebben recht op zakaat. De zakaat is en blijft een verplichting voor de rijken tegenover de armen. In de Koran staat helder aangegeven aan wie de zakaat gegeven moet worden:

'De aalmoezen zijn voor de armen en de behoeftigen, voor hen die ermee belast zijn, en voor hen wier harten tot elkaar gebracht zijn, voor de vrijkoop van slaven en schuldenaren, en om je te zetten op Allah's weg, en voor hem die onderweg is. (Dit) is een verplichting van Allah. Allah is wetend en wijs. (soera *at-Tauba*, 9: 60)

Armen

De traditie onderscheidt drie categorieën armen.

De eerste categorie bestaat uit mensen die het vermogen hebben om te werken en zelfvoorzienend te zijn, maar die het kapitaal, het gereedschap of het vakmanschap missen. Zij kunnen met behulp van de zakaat ondersteund worden tot het moment dat zij dat niet meer nodig hebben.

Tot de tweede categorie behoren zij, die wel kunnen werken en zichzelf kunnen onderhouden, maar zich bijvoorbeeld alleen op aanbidding⁸ richten. Deze groep heeft geen recht op de zakaat. Dit in tegenstelling tot die armen die de geloofstraditie bestuderen en niet in staat zijn dit met betaalde arbeid te combineren. In dat geval zal net zoveel zakaat gegeven worden als de persoon in kwestie nodig heeft om zijn missie tot een goed einde te brengen.

De derde categorie bestaat uit mensen die niet in staat zijn om geld te verdienen; denk daarbij aan weeskinderen en zieken. Zij hebben eveneens recht op de zakaat.

De zakaat wordt in koran soera *as-Sjoera*, 42: 38, soera *an-Nour*, 24: 56 en soera *al-Bakarah*, 2: 43 aangehaald. In deze verzen wordt de zakaat met zoveel woorden genoemd. Andere verzen spreken

---

⁸ Met 'aanbidding' bedoelen moslims het uitvoeren van de 'ibâdât, de vijf zuilen. Dit in tegenstelling tot wat christenen hieronder verstaan. (noot van de redactie)

over liefdadigheid: sadaqa. Deze vorm van liefdadigheid is niet verplicht maar aanbevolen in tegenstelling tot de zakaat, die wel verplicht is en tot de pilaren van het geloof behoort. Naar traditionele islamitische opvatting werd de zakaat al opgelegd ver vóór de komst van de islam. Het is bewezen dat Ismaël zijn familie het geven van aalmoezen heeft bevolen. In de Koran staat: 'En gedenk Ismaël in het Boek. Hij was getrouw aan zijn belofte en hij was (eveneens) een boodschapper en profeet. Hij placht zijn volk gebeden en aalmoezen te bevelen en zijn Heer had welbehagen in hem' (soerat *Marjam*, 19: 54-55).

Solidariteit

De koran moedigt de moslims aan tot sociale solidariteit: 'En helpt elkander in deugdzaamheid en vroomheid en help elkaar niet in zonde en overtreding' (soerat *al-Ma'idah*, 5: 2). De zakaat is dus verplicht en de regels zijn uitgewerkt. Zoals gezegd, wordt wie dat kan ook opgeroepen tot meer liefdadigheid (sadaqa). De grond daarvoor ligt in de solidariteit die er in de samenleving behoort te bestaan.

Moslim wetenschappers beschouwen een goed werkend systeem van sociale solidariteit als een teken

van eenheid binnen de moslingemeenschap en goede zorg voor publieke en private eigendommen. Dit geldt uiteraard ook voor de bescherming van de gemeenschap tegen allerhande gevaar. Nogmaals, solidariteit is volgens de islamitische ethiek niet beperkt tot de leden van de moslingemeenschap, want de basis van solidariteit is ieders menselijke waardigheid en solidariteit strekt zich dus uit tot alle mensen. Allah zegt namelijk: 'En inderdaad hebben Wij de kinderen van

Adam geëerd en hen gedragen over land en zee, en hun van het goede gegeven en hen verheven boven velen dergenen die Wij hebben geschapen' (soerat *al-Israa* 70 :17 ,ع).

Echter, als mens kunnen we in ons leven niet voor iedereen zorgen en daarom zijn er vijf niveaus van zorg en verantwoordelijkheid:

1 De zorg van een mens voor zichzelf.

2 De solidariteit tussen het individu en diens familie.

3 Solidariteit tussen het individu en de gemeenschap. Iedere persoon is verantwoordelijk voor het beschermen en het bewaken van de belangen van de gemeenschap. Deze opdracht vraagt om samenwerking tussen alle individuen in het belang van de gemeenschap binnen de grenzen van het goede. De overheid is verantwoordelijk voor de bescherming van de kwetsbaren en het waarborgen van hun belangen. Allah zegt hierover in de heilige Koran: 'En waarom strijdt gij niet voor de zaak van Allah en voor de zwakken - mannen, vrouwen en kinderen - die zeggen: "Onze Heer, neem ons uit

deze stad ,waarvan de bewoners onderdrukkers zijn, en schenk ons een vriend en een helper uwerzijds” (soerat *an-Nisaa*, 4:75).

4 De onderlinge solidariteit is tussen de generaties, met name om de natuurlijke hulpbronnen van de islamitische gemeenschap te behouden en de toekomstige generaties er niet van te beroven. Allah zegt hierover: 'En degenen die na hen kwamen, zeggen: "Onze Heer, vergeef ons en onze broeders, die ons voorafgingen in het geloof, en laat geen wrok in ons hart blijven tegen de gelovigen. Onze Heer! Gij zijt inderdaad Liefderijk, Genadevol” (soerat *al-Hasjr*, 59:10). Hier is een duidelijke oproep tot de preventie van extravagantie en afval, om de rechten van toekomstige generaties te waarborgen. In onze tijd betekent dit zorg voor duurzaam beleid.

5 Het vijfde niveau van onderlinge solidariteit is tussen de gemeenschappen zoals vermeld in de Koran: 'O, mensdom! Wij hebben u uit man en vrouw geschapen en Wij hebben u tot volkeren en stammen gemaakt, opdat gij elkander moogt kennen. Voorzeker, de godvruchtigste onder u is de eerwaardigste bij Allah. Voorwaar, Allah is Alwetend, Alkennend' (soerat *al-Hoedjoeraat*, 49:13). Dit vers vormt de basis voor economische samenwerking tussen verschillende volkeren en gemeenschappen, zoals humanitaire samenwerking na (natuur)rampen.

De verdeling van de welvaart

Allah heeft het koningschap en de rijkdommen toevertrouwd aan de mensen. Hij legt een aantal verantwoordelijkheden bij de bezitter, degene aan wie Gods eigendom is toevertrouwd.

Tot het islamitische erfgoed behoort dus een herverdeling van welvaart op grond van het feit dat bezit door God aan mensen wordt toevertrouwd en mensen verantwoordelijkheid dragen voor elkaars bestaanszekerheid. De staat heeft een taak maar regelt niet alles. Moslims zijn zelf ook verantwoordelijk voor de herverdeling. Die is vrijwillig in deze zin dat niemand hen dwingt om te geven, maar het is wel een religieuze verplichting waarvoor men God verantwoording verschuldigd is. Er zijn regels voor de zakaat, zowel hoeveel men geeft als aan wie men moet geven.

Er zijn veel studies gedaan naar de zakaat als middel om sociale rechtvaardigheid te realiseren. Onderzoekers zijn het erover eens dat de zakaat directe impact heeft op het realiseren van een rechtvaardiger verdeling van rijkdom en inkomsten, door het afsnijden van een deel van de rijkdom van de rijken en dit aan de armen te geven.

Het principe van de sociale zekerheid bij Ibn Hazm

De zakaat garandeert gespecificeerde rechten die worden beschreven als percentages van hun bezit dat rijken aan armen moeten schenken.

Maar de Andalusische fiqh geleerde, Ibn Hazm⁹, ging verder dan dat. Hij heeft als sociaal principe vastgesteld dat de samenleving verantwoordelijkheid draagt voor de behoeftige. Ze moet een zekere mate van levensstandaard voor de leden van de gemeenschap garanderen: een zogenaamde ondergrens voor de kwetsbare groep in de maatschappij. Het is een 'sociale plicht' van de staat tegenover haar burgers om hen een redelijk niveau van levensstandaard te garanderen. Ibn Hazm heeft gezegd: 'De zakaat moet opgelegd worden aan de rijken en moet aan de armen gegeven worden. Wanneer dit niet genoeg blijkt te zijn dient de kalief te zorgen voor voldoende aanbod van eten, kleding en huisvesting voor zijn burgers.'¹⁰

In deze opvatting van Ibn Hazm kreeg de staat dus een taak in de bestrijding van armoede en de herverdeling van bezit. Maar mocht de overheid naast de zakaat nog wel andere extra belastingen opleggen aan de rijken?

Nadat de islamitische maatschappij in het tijdperk van Aboe Bakr, Omar en Othman (1-24 A.H. / 632-656 GJT) door allerlei oorzaken in twee klassen, arm en rijk, was uiteengevallen, hebben een aantal fiqh-geleerden zich intensief bezig gehouden met de vraag hoe deze onaanvaardbare tegenstelling kon worden overwonnen. Dar al-Gifari (gest. 32 A.H. / 664 GJT) was de eerste die het publiek opriep om zich te verzetten tegen de rijken, maar deze oproep vond weinig gehoor. Hij fundeerde zijn oproep op het feit dat, de zakaat niet de enige plicht is voor de rijken om hun zorg voor de armen mee te uiten. Hij vond dat de rijken meer aan vrijwillige liefdadigheid, sadaqa, moesten doen. Zijn uitnodiging was gemotiveerd door koranverzen waarin staat, dat een moslim zijn geld ook na de zakaat 'op de weg van Allah', dient uit te geven. Helaas vond Dar al-Gifari destijds niet voldoende steun voor zijn uitnodiging. Ibn Hazm ondersteunde zijn voorstel om de rijken belasting op te leggen vanuit de al genoemde overtuiging dat het geven van zakaat niet de enige hulpbron voor de armen is omdat er daarnaast vrijwillige giften worden aanbevolen. De rijken van elk land zouden moeten worden gedwongen om te zorgen voor wie zichzelf niet kon onderhouden. En wanneer de zakaat niet voldoende zou blijken om de armen en de behoeftige te onderhouden dan diende men meer aan vrijwillige liefdadigheid te doen.

Ibn Hazm verduidelijkt het minimumloon dat door de overheid voor de armen vastgesteld dient te worden. De overheid heeft zijns inziens het recht om boven de grenzen die in de regelingen voor zakaat worden aangegeven, belastingen te heffen om de behoeftige een waardig minimumloon te kunnen bieden. De sociale leer van Ibn Hazm is dus op drie inzichten gebaseerd:

1 Het recht van de armen op het geld van de rijken is niet beperkt tot de grenzen die de regels voor zakaat aangeven.

2 Als de zakaat niet genoeg opbrengt om aan de behoeften van de armen te voldoen, kan de overheid belastingen de rijken daarvoor belasting opleggen.

3 Deze behoeften omvatten, in zijn visie in de elfde eeuw in Andalusië, huisvesting, voedsel en kleding.

In islamitische landen zou deze sociale leer als volgt vorm kunnen krijgen.

De overheid int de zakaat.

De overheid legt daarnaast de benodigde extra belasting voor behoeftigen op.

De hoogte van deze aanvullende belasting wordt beperkt tot een bepaald percentage.

---

⁹ Ibn Hazm van Cordoba (voluit *Abu Muhammad 'Ali ibn Ahmad ibn Sa'id ibn Hazm*), Cordoba, (994-1064 GJT).

¹⁰ Ibn Hazm, *Almohala*, Vol. 6, Beirout, Daar Al-Jil, z.j., 152-160.

De behoeften van de armen die Ibn Hazm opsomt, heeft hij uiteraard bepaald vanuit de gemeenschap waarin hij in de elfde eeuw leefde. In onze tijd zijn er behoeften die mensen destijds niet eens kenden, neem bijvoorbeeld alleen al de medische verzorging van vandaag. De theorie van Ibn Hazm kan worden uitgebreid tot het huidige niveau in de hedendaagse samenleving.

Conclusie

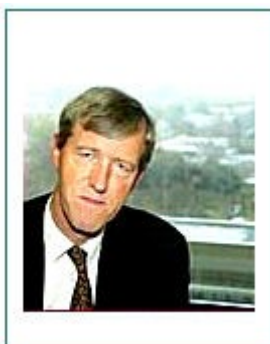
Zakaat garandeert de rechten van de armen op een deel van het eigendom van de rijken met als bedoeling de armoede binnen de islamitische gemeenschap te bestrijden. Echter, de zakaat is onvoldoende om de armoede uit te roeien. Zowel de omvang van de huidige bevolking als de toegenomen kosten van behuizing en medische zorg hebben een totaal andere situatie geschapen dan toen. De moskee zelf is ook niet meer in staat om in alle noden te voorzien. Deze taak ligt bij de overheid. Islamitische organisaties kunnen daarboven geld inzamelen als zakaat of sadaqa als moslims hogere verplichtingen voor zakaat hebben of extra willen geven.

Ibn Hazm wordt beschouwd als een rebelse imam, sociale hervormer en vrijdenker die op zoek was naar een oplossing voor het probleem van de armoede in het kader van de islamitische wetgeving. Ibn Hazm was geen kamergeleerde die zich alleen bezig hield met het bestuderen van teksten en hun betekennissen, zonder rekening te houden met de concrete menselijke levensbehoeften. De religieuze teksten hadden als doel om het leven van moslims te ordenen en te organiseren en moeten dus ook worden toegepast en toegesneden op de omstandigheden waarin mensen nu leven.

De juristen uit de tijd voor Ibn Hazm spraken niet over de armen en hun behoeften (tahdidiha) maar over de zakaat en de bedragen die aan de armen gegeven dienden te worden. Zij probeerden op grond van de religieuze teksten concrete regels voor de omvang van de zakaat vast te stellen. In zijn tijd en omstandigheden heeft Ibn Hazm geprobeerd om het probleem van de armoede in de geest van het islamitisch recht aan te pakken. In zijn ogen was het doel van de sjariea om de sociale zekerheid van de mensen veilig te stellen, en armoede en andere maatschappelijke ellende uit te roeien. Zijn grote missie was te laten zien dat en hoe de teksten in dienst staan van de samenleving.

Het principe van maatschappelijke solidariteit is een islamitisch principe en kent zijn oorsprong in de Koran en de soenna (de klassieke traditie uit de eerste eeuw). Maar Ibn Hazm heeft het helder en inspirerend uitgewerkt. Op basis hiervan kan Ibn Hazm beschouwd worden als een pionier op het gebied van sociale wetgeving en de herverdeling van eigendom, dat God aan mensen toevertrouwt, waarvan ze mogen gebruiken maar dat ze niet voor zichzelf mogen houden.

5. De religies en het recht ter zake van bezit

Prof. Tymen van der Ploeg doceert privaatrecht aan de V.U. binnen de faculteit der rechtsgeleerdheid.

Ter Inleiding

Eerst een juridisch-technische opmerking. Waar hier het woord ‘bezit’ wordt gebruikt, is in feite juridisch ‘eigendom’ bedoeld. Bezit betreft een feitelijke

machtsuitoefening¹¹; eigendom is het meest omvattende recht op een zaak (zie art. 5:1 BW)¹². In dit kader ga ik er vanuit dat de juridische verschillen tussen bezit en eigendom geen rol spelen; het gaat om de manier waarop iemand met zijn zaken, goederen, vermogen omgaat. De woorden bezit en eigendom worden hier verder door elkaar gebruikt.

Wat opvalt wanneer we de opvattingen over bezit bij de verschillende godsdiensten horen is dat ze vrij eensgezind zijn. De bezitter moet zijn bezit niet alleen voor zichzelf gebruiken, hij moet er ook de arme, de samenleving mee dienen. Ons recht kent deze ethische insteek niet. Het begrip eigendom zoals we dat in ons seculiere burgerlijk recht kennen, is afkomstig uit het Romeinse recht en waarschijnlijk is het al ouder. Het gaat om een aanduiding van een absoluut recht¹³. Het is een technische term. De eigenaar mag over zijn zaak beschikken zoals hem goeddunkt. Een ander moet daarvan af blijven.

Het positieve recht gaat uit van de bestaande eigendomsverhoudingen. Op zich hoeven die weinig met rechtvaardigheid te maken te hebben¹⁴. Een ethische notie in de zin dat de eigenaar het goed mede dient te gebruiken voor de behoeften van anderen ontbreekt. Het burgerlijk recht geeft dus geen gedragsnormen voor de bezitters/eigenaren. De enige grens is dat ze geen misbruik van hun recht mogen maken: zie art. 3:13 BW¹⁵. Dat verplicht eigenaren nog niet tot gebruik ten behoeve van de behoeftigen/samenleving. De overheid schrijft in het algemeen ook geen gedrag voor, maar zij stelt grenzen aan het gedrag vanuit het algemeen belang en zij heft belasting.

M.i. hoeft een juridisch neutraal ‘eigendomsbegrip’ niet een probleem te vormen voor gelovigen.

Rechtspersonen en eigendom

---

¹¹ Bezit gaat juridisch om het feitelijk houden van een goed (zaak of recht) voor zichzelf (art. 3:107 BW). Een bezitter wordt vermoed rechthebbende te zijn (art. 3:119 BW).

¹² Van niet-stoffelijke goederen (bijvoorbeeld auteursrechten) kan men technisch in ons recht geen eigenaar zijn; dan is men rechthebbende. Datgene waarvan men rechthebbende is, behoort tot iemands vermogen. In het algemeen spraakgebruik wordt ook dan over eigendom gesproken

¹³ Overigens is het eigendomsbegrip in de loop der tijd nog wel eens van absoluteitsgraad veranderd; zie G.C.J.J. Van den Bergh, *Eigendom. Grepen uit de geschiedenis van een omstreden begrip*, Deventer: Kluwer 1979.

¹⁴ Zie G.E. Langemeijer, *De gerechtigheid in ons burgerlijk vermogensrecht*, 2e druk 1979, Zwolle, Tjeenk Willink, p. 16 e.v.

¹⁵ In dit artikel wordt gesproken van misbruik van bevoegdheid; deze bedoelt misbruik van recht in te sluiten. Zie hierover P. Rodenburg, *Misbruik van bevoegdheid*, prft. VU 1985. Het gebruiken van het woord bevoegdheid bij eigendomsrecht suggereert dat het eigendomsrecht vergelijkbaar is met een bevoegdheid die men marginaal kan toetsen. De HR maakt in HR 17 april 1970, NJ 1971, 89 inderdaad een afweging van belangen. Ph.A.N. Houwing (in zijn noot onder dit arrest) en H.J. Van Eikema Hommes, *De elementaire grondbegrippen der rechtswetenschap*, 1972, p. 114. 210, 374 keren zich hiertegen.

De ethiek waarover de hier aanwezige vertegenwoordigers van de godsdiensten spreken is, zoals ik het beluister, in principe een ethiek voor de individuele mens. Hoe dit uitwerkt in de samenlevingsverhoudingen is, behalve in de inleiding van Kimman over het christendom, niet echt aan de orde gekomen.

In de moderne tijd is het meeste bezit echter niet meer in handen van individuele mensen of families, maar in handen van rechtspersonen, zoals overheden, vennootschappen en stichtingen.

Het lijkt me van belang om de positie van de rechtspersonen hier aan te stippen. Voor wat betreft de overheden geldt dat hun vermogen ten dienste is van de gemeenschap; een overheid is er niet voor zichzelf. De overheid heft belasting om in de gemeenschappelijke noden te voorzien. De armen zijn op deze manier niet meer afhankelijk van de individuele bezitters; deze laatste worden via de belasting gedwongen aan de gemeenschappelijke noden bij te dragen. Men kan dit vanuit religieus oogpunt minder wenselijk vinden omdat de individuele ethiek niet wordt aangesproken. Vanuit de gemeenschapsethiek is deze aanpak wel adequaat. Er is meer zekerheid dat de behoeftigen worden geholpen. Bovendien is deze hulp anoniem; degene die ontvangt weet niet van wie het geld dat hij ontvangt uiteindelijk afkomstig is. Als ik rabbijn Ringer goed begrijp is het anoniem geven het moreel meest hoogstaande; de gelovige moet daar in principe geen moeite mee hebben. Hij kan bovendien daarbuiten om nog volop goed doen. Wanneer de staat zich op grond van liberalisme meer terug zou trekken uit de hulp aan behoeftigen, zal de rol van de barmhartigheid van individuen en godsdienstige gemeenschappen daarbij weer meer plaats krijgen¹⁶, maar is dat toe te juichen?

Wat betreft de privaatrechtelijke rechtspersonen is de christelijke kerk een van de oudste vormen. In de Middeleeuwen was er de strijd tussen de kerk en de keizer over de macht. De wereldlijke heerser had de zeggenschap over alle burgers van zijn grondgebied, behalve voor zover het de geestelijke zaken betrof¹⁷. Op dat laatste gebied was er het ‘zedelijk lichaam’ de kerk, met Christus aan het hoofd, waartoe de gelovigen behoren. De gelovigen behoorden dus tot twee rijken: dat van Christus en dat van de keizer. Als rechtspersoon kon de kerk zelf vermogen hebben, erven etc. In de middeleeuwen werd het afzien van bezit door de gelovige, ten behoeve van de kerk, als een grote deugd gezien. Later zijn de andere private rechtspersonen ontstaan, zoals stichtingen en naamloze vennootschappen. De eersten worden vanouds opgericht om goede doelen te bevorderen. Het bezit is hier uitdrukkelijk niet ten behoeve van het belang van degenen die geld en/of goederen aan de stichting ter beschikking hebben gesteld¹⁸. Bij naamloze vennootschappen wordt het ingebrachte vermogen gebruikt om een onderneming te exploiteren. Daarmee kan onder meer in het levensonderhoud van de werknemers worden voorzien. Ook de diensten of producten die de onderneming levert kunnen dienstbaar zijn voor de maatschappij.

Op het punt van het gebruik van bezit is de positie van de aandeelhouders het heikele punt. In economische en Anglo-Amerikaanse juridische literatuur worden zij wel aangeduid als de ‘eigenaars’ van de vennootschap¹⁹. Juridisch is dat echter niet zo. Het vermogen van de naamloze of besloten vennootschap is niet van de aandeelhouders maar van de rechtspersoon NV of BV zelf. De

¹⁶ Zie over de ontwikkeling van het eigendomsrecht en de visies daarop F.W. Grosheide, *Eigendom in de overgang* (1838-1985), (Preadvies Calvinistische Juristen Vereniging), Calvinistische Juristen Vereniging, Assen, 1982 en daar aangehaalde literatuur..

¹⁷ Paus Innocentius IV speelt hierbij een belangrijke rol. Zie nader H.J. Berman, *Law and revolution, the formation of the Western legal tradition*, deel 1, hoofdstuk 5, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1983.

¹⁸ Zie art. 2:285 lid 3 BW; hetzelfde geldt voor verenigingen: art. 2:26 lid 3 BW.

aandeelhouders hebben recht op zeggenschap en op een aandeel in de winst. In ons recht wordt aangenomen dat een vennootschap niet alleen bestaat ten behoeve van haar aandeelhouders, maar ook ten behoeve van andere betrokkenen, zoals in de eerste plaats de werknemers. Verder moet de vennootschap rekening houden met crediteuren, het milieu etc. Deze visie op de onderneming heet de institutionele visie; ook wordt wel over het Rijnlands model (in tegenstelling tot het Anglo-Amerikaanse of Atlantische model) gesproken. Ook wordt wel over het ‘stakeholdermodel’ gesproken, tegenover het ‘shareholdermodel’ waarbij de vennootschap²⁰ geheel ten dienste van de aandeelhouders wordt geacht te staan.

De stakeholder-benadering lijkt mij goed te passen bij de uitgangspunten van de drie godsdiensten die op dit symposium vertegenwoordigd zijn. Het moge duidelijk zijn dat het opteren voor exorbitante salarissen en/of bonussen door directeuren van vennootschappen daar niet bij past. Weliswaar is de positie van directeur niet die van een bezitter of eigenaar, in juridische zin, hij heeft in die functie wel grote zeggenschap en toegang tot veel informatie. Door voor zich zelf exorbitante vergoedingen te claimen, lijkt hij misbruik van zijn positie te maken. Die vergoedingen worden veelal degelijk contractueel vastgelegd. De wetgever is doende om mogelijkheden te creëren voor de Raad van commissarissen om door de omstandigheden onredelijke bonus- en winstdelingsregelingen aan te passen en eventueel terug te vorderen.

Ons recht geeft geen instructies aan de eigenaren omtrent het gebruik van hun bezit. De eigenaar mag het goed geheel voor eigen voordeel gebruiken. Dat geldt ook voor het stemrecht van een aandeelhouder: dit mag hij gebruiken in zijn eigen belang. Hij mag daarbij echter niet bewust in strijd met het belang van de vennootschap handelen. Ook voor andere rechthebbenden geldt dat zij hun goederen en zaken mogen gebruiken zoals zij wensen, maar dat ze niet in strijd met de wetten, de openbare orde en de gerechtvaardigde belangen van anderen mogen handelen.

Tot slot

Is het vanuit godsdienstig oogpunt wenselijk dat het seculiere recht in het algemeen de eigenaren verplicht om hun eigendommen ten behoeve van het algemeen belang te gebruiken? Ik waag dit te betwijfelen. Het vaststellen van het eigendom en van de rechten en verplichtingen van de eigenaar moet op een wijze geschieden die iedereen kan volgen. Dat gebeurt door de neutrale benadering, die de wetgever gebruikt. De burger heeft de vrijheid zijn bezit te gebruiken zoals het hem goeddunkt— met zekere beperkingen. Die vrijheid geeft de gelovigen de mogelijkheid om hun bezit te gebruiken zoals zij vanuit hun geloof of levensbeschouwing wenselijk achten.

Mijn stelling is dat het seculiere privaatrecht van ons BW geen belemmering vormt om het bezit te gebruiken volgens de zienswijzen van de joodse, christelijke, respectievelijk islamitische godsdienst.

Dat in het verband van ondernemingen het Rijnlandse model wordt gevolgd kan m.i. vanuit godsdienstig oogpunt alleen maar toegejuicht worden.

---

¹⁹ bijv. R. Kraakman c.s., *The anatomy of corporate law*, Oxford, Oxford University Press, 2e druk, 2009, p. 6.

²⁰ Zie o.a. P. van Schilfgaarde/J. Winter, *Van de BV en de NV*, 15e druk, 2009, p. 26.

Forum met v.l.n.r. Ringer, Van der Ploeg, Kimman en Marzouk. Op de achtergrond gespreksleider Henk Vroom.

6. Drie religies, één visie

Klaas van der Kamp, algemeen secretaris van de Raad van Kerken in Nederland, reageert op de uitgesproken teksten, die kunnen verschillen van de hier voorgaande verkorte bijdragen.

Reactie op de andere bijdragen

Parallellie

Elke inleiding van de inleiders op de visies op bezit van de drie religies heeft een ondertoon van ‘barmhartigheid’. Joden, christenen en moslims lijken daarin op elkaar en komen tot een vergelijkbaar maatschappelijk diaconaat. Marzouk heeft het over zakaat. Albert Ringer heeft het over hulp aan armen. Eduard Kimman spreekt over de sociale leer van de kerk.

Als Raad van Kerken staan we in een jonge traditie waarin we de parallellie onder woorden brengen en omzetten in gezamenlijk engagement. Ik noem een paar zaken. We zetten ons met de oprichting van de Caïro-groep van de drie religies in voor ‘inclusief denken’. Ik citeer uit het nieuwe beleidsplan van de Raad van Kerken: ‘In de komende jaren zal, naar verwachting, in ons land het aantal inwoners met een islamitische achtergrond groeien tot een miljoen. Het gaat niet aan om hen op welke wijze ook

buiten te sluiten. De kerken zoeken naar samenwerking met islamitische gemeenschappen en hopen zo een bijdrage te leveren aan de cohesie in ons land'. Even verderop zegt het beleidsplan over de verdieping van de gemeenschap met het jodendom: 'We nemen ons voor de dialoog met onze joodse broeders en zusters in ons land op alle niveaus te zoeken en te intensiveren', want zij vormen een unieke gemeenschap, 'waarmee God een eeuwig verbond heeft gesloten'.

De samenwerking heeft concreet vorm gekregen in een gezamenlijke verklaring over Fitna (de 'documentaire' van de politicus Geert Wilders over 'de islam'; 2008)), een gezamenlijke verklaring over vrede, over de recente Gaza-crisis (begin 2011) en, een mooie tekst ook, over 'de schepping' naar aanleiding van de milieutop in Kopenhagen (december 2009). In die verklaring beroepen de drie religies zich gezamenlijk op dezelfde persoon van Noach en noemen hem een man die staat voor gerechtigheid en een man van wie de naam niet toevallig 'rust, troost' betekent. De samenwerking uit zich ook in de dialoogwandeling in Amsterdam-West (2010) en een solidariteitswandeling op 9 mei 2011 in Utrecht-Lombok.

Ascese

Joden, christenen en moslims hebben in de kern van hun bronnen alle drie een ascetisch element: bezit wordt niet gezien als 'eigendom wat je eindeloos kan vermeerderen', maar als 'eigendom van God', waar je als zaakwaarnemer zaken van in bruikleen hebt. Het gaat de Raad van Kerken ten diepste niet om barmhartigheid, maar om gerechtigheid (tsedaka), zoals ook diverse malen verwoord door de werkgroep Arme Kant van de Raad van Kerken. Ik zou dit inzicht dat in Psalm 24 wordt verwoord als: 'Van God is de aarde', nog iets scherper willen aanzetten in de verschillende tradities.

Een duidelijke tekst in dit verband is Leviticus 25, waar het gaat over het jubeljaar en het sabbatjaar. Iedere 49 jaar keert het bezit van land terug naar de oorspronkelijke eigenaar, zo wil de tekst. Want van God is de aarde en ieder heeft recht op een partje. De strijd in de boeken van Samuël en Koningen over de positie van de koning is voor een belangrijk deel ingegeven door het feit dat koningen in omliggende landen eigenaar zijn van het land en dat de burgers horigen zijn; en dat mag in Israël niet zo zijn. De eerste impuls is: liever geen koning, de tweede impuls is: de profeten moeten zorgen dat mensen als koning Achab zich niet kunnen verrijken ten koste van mensen als Naboth. Marzouk verwoordt dat in zijn bijdrage als: 'De islam stelt vast dat de oorsprong van het eigendom van de mens bij God ligt. Hij is de Schenker van alle eigendom en geeft de mens de mogelijkheid om ermee te handelen'.

De christelijke traditie sluit ook aan op de joodse bronnen. Het meest duidelijk blijkt dat uit het evangelie van Matteüs, wat thuishoort in de sfeer van de joodse christenen en waar het 'niet-westerse accent' in diverse hoofdstukken heel duidelijk is. 'Zalig de armen van geest'. 'Als uw gerechtigheid niet overvloediger is dan die van schriftgeleerden en farizeeën zult u het koninkrijk der hemelen niet binnengaan'. Denk aan de gelijkenis van de arbeiders in de wijngaard. Het scherpst is misschien wel Matteüs 6: 19: 'Verzamel u geen schatten voor u op de aarde, waar mot en roest ze verderven, waar dieven inbreken en stelen, maar verzamel schatten voor u in de hemel, waar geen mot of roest ze verderft, en waar dieven niet inbreken of stelen'.

Minder bekend is dat die 'ascetische inslag' ook te vinden is in teksten uit het boek Lucas waarvoor de andere evangeliën geen parallel hebben. Lucas vertelt van Jezus' geboorte tijdens een volkstelling die keizer Augustus had uitgeschreven om te weten hoeveel belasting hij in veroverde gebieden kon opleggen. Daarvoor reisden Jozef en de zwangere Maria naar de stad Bethlehem waar het geslacht van David vandaan kwam. Maar dat Lucas (2: 3-4) dat zegt, dat allen op weg gingen om te worden ingeschreven 'ieder naar zijn eigen stad', is onbegrijpelijk want Jozefs eigen stad gaat dan 43

generaties voor hem terug als zijn woonplaats: Bethlehem. Als je een volkstelling wilt laten mislukken moet je het zo organiseren. De tekst is alleen begrijpelijk als herinnering aan het hoofdstuk over het jubeljaar, Leviticus 25: 4b: 'Ieder zal terugkeren naar zijn eigen bezit en ieder zal terugkeren naar zijn eigen familie'. Met andere woorden: Lucas relateert de belastingpolitiek van de bezetter, keizer Augustus, en maakt subtiel duidelijk dat het in de volkstelling dankzij God gaat om het doorzetten van de intenties van het jubeljaar. Want van God is de aarde. Als Jezus in Lucas hfdst. 4 dan later in zijn eerste prediking een soort State of the Union geeft in de synagoge van Nazareth, zoekt hij net zolang tot hij de tekst heeft uit Jesaja, die refereert aan het jubeljaar. Het gaat erom 'armen het evangelie te verkondigen': armen, bezitlozen; gerechtigheid.

Je ziet dan ook dat de islam er ook vanaf het begin nadruk op legt dat eigendom uiteindelijk van God is en ten behoeve van de samenleving moet worden gebruikt. Marzouk citeert de Koran, waarin moslims worden aangemoedigd tot sociale solidariteit: 'En helpt elkander in deugdzaamheid en vroomheid en helpt elkaar niet in zonde en overtreding' (soera *Al-Maidah*: 5: 2). De basis van solidariteit is dus een basisgegeven voor iedere vorm van menselijke waardigheid. De solidariteit begint weliswaar bij de eigen kring, maar strekt zich uiteindelijk uit tot alle mensen en tot alle gemeenschappen. Marzouk citeert de Koran: 'O, mensdom! Wij hebben u uit man en vrouw geschapen en Wij hebben u tot volkeren en stammen gemaakt, opdat gij elkander moogt kennen'. (soerat *al-Hoejoeraat* 49: 3). Dit vers vormt de basis voor economische samenwerking tussen verschillende volkeren en gemeenschappen, zoals humanitaire samenwerking na (natuur)rampen. Het is een notie die je uiteindelijk ook in christendom en jodendom kunt aanwijzen.

Globalisering

Ik zou ook nog iets meer willen zeggen over de m.i. meest essentiële ontwikkeling in de economie op dit moment: de globalisering. We kunnen niet over bezit spreken als we ook niet over de Molochgroei spreken die gaande is in de economie. Ik sluit aan bij die mooie zin van Marzouk: 'Degene die zijn maag vol eet, en dan gaat slapen, terwijl zijn buurman aan honger lijdt, waarlijk hij is geen goede moslim'. De buurman tegenwoordig is een Chinees in Nanjing, die de fullcolour-boekjes drukt voor een kwart van de prijs hier, mogelijk gemaakt doordat men daar jongeren hard laat werken en er niet voor terugdeinst om arbeidstijden lang en lonen krap te stellen. En dat alles omdat wij goedkoop een geschenkboekje willen hebben. Globalisering betekent dat we dieren in Utrecht in de vrachtauto stoppen en er dan door diverse Europese landen mee rijden om ze (vers) te laten te verwerken. Op die manier heeft men recht op subsidies of kan men besparen omdat de slacht daar goedkoper is. En dat alles omdat wij goedkoop vlees willen hebben. Omdat de economieën van de verschillende landen veel meer met elkaar zijn verknoopt en heel de wereldbevolking het met de-zelfde grondstoffen, dezelfde hoeveelheid water en schone lucht moet doen, moeten we leren om minder vanuit ons eigenbelang te denken en meer vanuit het algemeen belang, zowel van mensen 'hier' als van mensen 'daar'. We werken vanuit bezieling, we zoeken naar de mensen achter de economie, de economie zelf krijgt een ziel.

7. Tot slot

In deze zes artikelen staat geen actueel programma voor de politiek. Die zijn het terrein van politieke bewegingen en partijen. Deze artikelen zijn beschouwingen van het leven, de rol van eigendom daarin en de verantwoordelijkheid van wie heeft voor wie niet heeft. Van zulke levensbeschouwelijke visies hangen onze politieke zichten af. Als je je bezit beleeft als 'helemaal van mij' kijk je anders tegen

daklozen en sociale wetgeving aan dan wanneer je bezit ziet als ‘in bruikleen verkregen en niet alleen voor mijzelf’. Deze bijdragen houden de lezer een spiegel voor: waar sta je zelf?

Ieder mens moet werken: als iedereen bijdraagt aan de samenleving, krijgen we welvaart. Als er teveel mensen aan de kant staan, volgt armoede. Als een rijke alles weggeeft, is hij de volgende dag zelf arm en moet hij zijn hand ophouden. Maar als hij een arme aan werk helpt, kan die meedoen in de samenleving en is hij niet meer van de steun van anderen afhankelijk. Iedereen mag en moet meedoen en bijdragen aan de samenleving. Maar het leven van de een loopt anders dan dat van de ander. Niet iedereen is in staat om te werken; de één vanwege handicaps; de ander omdat er simpelweg geen banen genoeg zijn en diegene zelf geen zaak kan opzetten. De samenleving heeft werknemer nodig en werkgevers voor wie het niet om rijkdom gaat. Uit deze artikelen vanuit jodendom, christendom en islam blijkt dat deze religies op dit punt overeenstemmen: al wat een mens bezit, is ten diepste eigendom van God. Van der Kamp maakt dat heel duidelijk. Men mag er zelf over beschikken, maar niet voor zichzelf houden. Deze gedachte steunt het Rijnlandse model van economie dat in het artikel van Van der Ploeg wordt vermeld: ruimte voor solidariteitswetgeving en duurzaamheidsbeleid. Het gaat om meer dan bezit en arbeid. Mensen leven samen en willen de aarde niet slecht achterlaten voor hun kinderen. Deze visie op bezit heeft grote politieke implicaties. Het raakt solidariteitswetgeving en dus uitkeringen, maar ook asielbeleid en armoedebestrijding in andere werelddelen. Maar wat we daar ook over denken, achter wat we erover zeggen ligt verborgen hoe we ons eigen bezit beleven en hoe we ermee omgaan. Dat is niet vaak een gesprek tussen vrienden en familieleden. Maar dat zou het wel moeten zijn. Het is een van de meest centrale punten in onze omgang met anderen, die anderen die van hun medemens afhankelijk zijn.